

૨૦ અદ્ય

સમૂહ શ્રાદ્ધ સમૂહ શ્રાદ્ધ Community Ancestor

समूह श्राद्ध

समूह श्राद्ध

Community Ancestor Worship

सं. क्र.	विवरण	दिनांक
1. ...	...	...
2. ...	...	...
...	...	...

ફોટો

(૧) હકુ શાહ,
નેશનલ ડિઝાઇન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ.

પહેલું કવરપેજ, ફોટો નંબર ૧, ૩બ, ૪, ૬, ૭, ૮, ૯,
૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭,
૧૮, ૨૦, ૨૧, ૨૨અ, ૨૩, ૨૪અ, ૨૬, ૨૭,
૨૮, ૩૦બ, ૩૨, ૩૩અ, ૩૪, ૩૫અ, ૩૫બ,
૩૮, ત્રીજું કવરપેજ.

(૨) આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર, ગુજરાત
વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

ફોટો નં. ૨, ૩અ, ૫, ૧૮, ૨૨બ, ૨૪બ, ૨૫,
૨૮, ૩૦અ, ૩૧, ૩૩બ, ૩૬, ૩૭.

ચાર્ટ્સ

નં. ૧, ૨, ૩, ૪.

હકુ શાહ,
નેશનલ ડિઝાઇન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ.

ફોટોગ્રાફી

(૧) નેશનલ ડિઝાઇન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અમદાવાદ
શ્રી હકુ શાહ દ્વારા

પહેલા કવર પેજ, ફોટો નં ૧, ૩ બ, ૪, ૬, ૭, ૮, ૯,
૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦,
૨૧, ૨૨ અ, ૨૩, ૨૪ અ, ૨૬, ૨૭, ૨૯, ૩૦ બ,
૩૨, ૩૩ અ, ૩૪, ૩૫ અ, ૩૫ બ, ૩૮ ઓર
ત્રીસરા કવર પેજ।

(૨) આદિવાસી સંશોધન ઓર તાલીમ કેન્દ્ર, ગુજરાત
વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદકે દ્વારા

ફોટો નં ૨, ૩ અ, ૫, ૧૮, ૨૨ બ, ૨૪ બ,
૨૫, ૨૮, ૩૦ અ, ૩૧, ૩૩ બ, ૩૬, ૩૭।

ચાર્ટ્સ

નં ૧, ૨, ૩, ૪.

નેશનલ ડિઝાઇન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અમદાવાદ કે
શ્રી હકુ શાહ દ્વારા।

Photography

1. *Shri Haku Shah,*
National Design Institute, Ahmedabad.
First Cover Page, Photos no. 1, 3b, 4, 6, 7, 8,
9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21,
22a, 23, 24a, 26, 27, 29, 30b, 32, 33a, 34,
35a, 35b, 38, Third Cover Page.

2. *Tribal Research and Training Institute,*
Gujarat Vidyapith, Ahmedabad.
Photos no. 2, 3a, 5, 18, 22b, 24b, 25, 28,
30a, 31, 33b, 36, 37.

Charts

no. 1, 2, 3, 4.
Shri Haku Shah,
National Design Institute, Ahmedabad.

સમૂહ શ્રાવ

સંપાદન

વિમલ શાહ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

રમેશ શ્રોફ

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

હકુ શાહ

નેશનલ ડિઝાઇન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

સમૂહ શ્રાવ

સમ્પાદક

વિમલ શાહ

આદિવાસી સંશોધન ઓર તાલીમ કેન્દ્ર

રમેશ શ્રોફ

આદિવાસી સંશોધન ઓર તાલીમ કેન્દ્ર

હકુ શાહ

નેશનલ ડિઝાઇન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ - ૧૪

Community Ancestor Worship

Editors

Vimal Shah

Tribal Research & Training Centre

Ramesh Shroff

Tribal Research & Training Centre

Haku Shah

National Design Institute

Gujarat Vidyapith, Ahmedabad-14

પ્રકાશક
રામલાલ ડાહ્યાભાઈ પરીખ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

પ્રકાશક
રામલાલ ડાહ્યાભાઈ પરીખ,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

Publisher
Ramlal Dahyabhai Parikh
Gujarat Vidyapith, Ahmedabad-14

મુદ્રક
જીવજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

મુદ્રક
જીવજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

Printer
Jivanji Dahyabhai Desai
Navajivan Mudranalaya, Ahmedabad-14

© ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

© ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

© Gujarat Vidyapith, Ahmedabad-14

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦

પ્રથમ સંસ્કરણ — ૧૦૦૦ પ્રતિ

First Edition, 1000 copies

કિંમત રૂ. ૧૦.૦૦

મૂલ્ય ૧૦.૦૦

Price Rs. 10.00

ઓક્ટોબર, ૧૯૬૬

અક્તૂબર, ૧૯૬૬

October, 1966

પ્રવેશક

આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રનું આ પાંચમું પ્રકાશન પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. આદિવાસી સમાજની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પૂર્વજોના આત્માની શાંતિ કેન્દ્રસ્થાને છે. માનવદેહ છોડ્યા પછી પણ આત્મા દેકાણે પાડવામાં નથી આવતો તો તે અનેક સંતાપનું કારણ બની રહે છે. આવી માન્યતાની આબુબાબુ રચાયેલા આદિવાસી ધર્મમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આ પ્રસંગનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય છે.

આદિવાસી સમાજે વ્યક્તિગત જીવન અને સામૂહિક જીવન વચ્ચે અદ્ભુત ગણી શકાય એવો સંવાદ સ્થાપ્યો છે. રોજિંદું વ્યક્તિગત જીવન સમાજવિમુખ ન બની જાય તે માટે જીવનના અનેક પ્રસંગોમાં તેણે સામૂહિક તત્ત્વ દાખલ કરી દીધું છે. આદિવાસી સમાજનું આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ તેની શ્રાદ્ધઉત્સવગણીમાં પણ કેન્દ્રસ્થાને છે. આખો સમાજ સાથે મળી આ પ્રસંગને ઊજવે છે. આદિવાસી સમાજનાં આ બે વિશિષ્ટ તત્ત્વો તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચવાનો હેતુ આ પ્રકાશન પાછળ રહેલો છે. આશા છે કે એ હેતુ પાર પાડવામાં આ પ્રકાશન ઉપયોગી થશે.

પ્રસ્તાવના

આદિવાસી સંશોધન ઓર તાલીમ કેન્દ્રકા યહ પાંચવા પ્રકાશન 'સમૂહ શ્રાદ્ધ' પ્રકાશિત કરતે હુએ મુજે વડી સુશી હૈ. આદિવાસી સમાજકી ધાર્મિક માન્યતાઓમેં પૂર્વજોંકી આત્માકી શાન્તિ કેન્દ્રીય સ્થાન રખતી હૈ. માનવ શરીર ત્યાગનેકે વાદ આત્મા કાફી સમય તક ભટકતી રહતી હૈ ઓર અગર હુએ વિધિકે અનુસાર ઠિકાને ન લગાયા જાયે તો વહ અનેક કષ્ટોંકા કારણ વન જાતી હૈ. હસ તરહકી માન્યતા કે હર્દ ગિર્દ રચે હુએ આદિવાસી ધર્મમેં સ્વાભાવિક તૌર પર હસ પ્રસંગકા વિશેષ મહત્ત્વ હૈ.

આદિવાસી સમાજને વ્યક્તિગત જીવન ઓર સામૂહિક જીવનમેં વહુત હી આશ્ચર્યજનક મેલ સ્થાપિત કિયા હૈ. વહુત સી સામાજિક ઓર ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોંકી વ્યવસ્થા સામૂહિક સ્તર પર હસ લિએ કી હૈ કિ હર રોજકે જીવન વ્યવહારમેં વ્યક્તિગત જીવન સમાજવિમુખ ન હો જાય. આદિવાસી સમાજકા યહ વિશેષ તત્ત્વ પિતર પૂજાકે અનુષ્ઠાનમેં કેન્દ્રીય સ્થાન રખતા હૈ. સારા સમાજ એકત્રિત હોકર હસ અનુષ્ઠાનકો મનાતા હૈ. આદિવાસી સમાજકી યહ દો વિશેષતાએં પ્રકાશમેં આએં, યહી હસ પુસ્તકકા હ્દેશ્ય હૈ. હમ આશા કરતે હૈ કિ હસ પ્રકાશન દ્વારા હપરોક્ત હ્દેશ્યકી પૂર્તિ હોગી.

Foreword

It is a matter of great pleasure to bring out this fifth publication of the Tribal Research and Training Centre.

Ancestor worship forms the core of the entire complex of religious beliefs of the tribal society. After leaving human body, it is believed, soul remains for long in a state of flux, and if it is not laid at rest with proper ceremonies it can become a cause of distress. The occasion of ancestor worship naturally assumes great importance in tribal religion based on such beliefs.

Tribal society has established a wonderful harmony between individual life and community life. Many events in tribal society are organised on community basis in order that day to day individual life may not degenerate into an asocial life. In ancestor worship also this forms an important characteristic of the event which is celebrated by the entire community. The main object of this publication is to highlight these two features of the tribal society. We hope it will go a long way in achieving this purpose.

आ प्रसंगना झेडाओनुं ओक प्रदर्शन जे वर्ष अगाड गूजरात विद्यापीठमां भयुं डतुं त्यारे तेनुं समग्र प्रकाशन करवानां सूचनो भयुं डतां. आदिवासी संशोधन अने तालीम केन्द्रे ओ सूचनने अमली रूप आपवानुं नक्की क्युं. आ प्रसंगनी जीर्णी जीर्णी अनेक विगतो ओकडी करवामां केन्द्रना श्री अरविंद भट्ट तथा ईन्द्रशंकर रावणे धरुणी जेडेमत उठावी छे. आ कार्यमां नेशनल डिजाईन इंस्टिट्यूटे पण सडकार आपवानुं स्वीकार्युं अने ओमनी पासे आ प्रसंगना डता ते सधणा झेडाओ वापरवानी छूट आपी ओटलुं ज नडि पण तेमना कार्यकर भाईश्री डकु शाडनी सेवाओ आ प्रकाशनना समग्र आयोजन माटे पूरी पाडी. आ सौनी आ प्रसंगे आभार मानीओ छीओ.

रामलाल परीख

दो वर्ष पहले जब उपरोक्त विषय पर लिए गए 'फोटुओं' की एक प्रदर्शनी गूजरात विद्यापीठमें हुई थी, बहुतसे लोगोंने यह सुझाव दिया था कि इन फोटुओंको एक स्थायी प्रकाशनका रूप दे देना चाहिए। आदिवासी संशोधन और तालीम केन्द्रने इस सुझावको अमली रूप देना तय किया। इस केन्द्रके श्री अरविन्द भट्ट और श्री इन्द्रशंकर रावलने इस प्रसंगकी बहुत सी छोटी-मोटी बातोंको इकट्ठा करनेमें बड़ी तकलीफ उठाई है। इस काममें नेशनल डिजाईन इंस्टिट्यूटने भी सहयोग देना स्वीकार किया और इसके पास इस प्रसंगके जितने फोटो थे सबका उपयोग करनेकी इजाजत दी, और इतना ही नहीं मगर अपने कार्यकर्ता श्री हकु शाहकी सेवायें इस प्रकाशनके पूरे कामके लिए दी। इस अवसर पर मैं इन सबोंका आभार मानता हूँ।

रामलाल परीख

Two years back a photographic exhibition of this event was held in the Gujarat Vidyapith, and at that time a suggestion came from different quarters to prepare a publication out of the photographs exhibited. The Tribal Research and Training Centre accepted this suggestion, and hence this publication.

Shri Arvind Bhatt and Shri Indrashanker Rawal of the Centre have taken great pains in collecting many details of this event from the field. The National Design Institute also lent its support in this publication, and it not only put at our disposal their photographs of this event but also made available the services of one of its workers, Shri Haku Shah who rendered much help in the entire planning and execution of this publication. Services of all of them are thankfully acknowledged.

RAMLAL PARIKH

समूह श्राद्ध

समूह श्राद्ध

Community Ancestor Worship

समजूती

मार्गदर्शिका

Explanation

District Banāskānthā

बनासकांठा जिला

- I. Rann of Kutch
II. Mehsānā District
III. Sābarkānthā District
IV. Rājasthān State

कच्छका रण
महेसाणा जिला
साबरकांठा जिला
राजस्थान राज्य

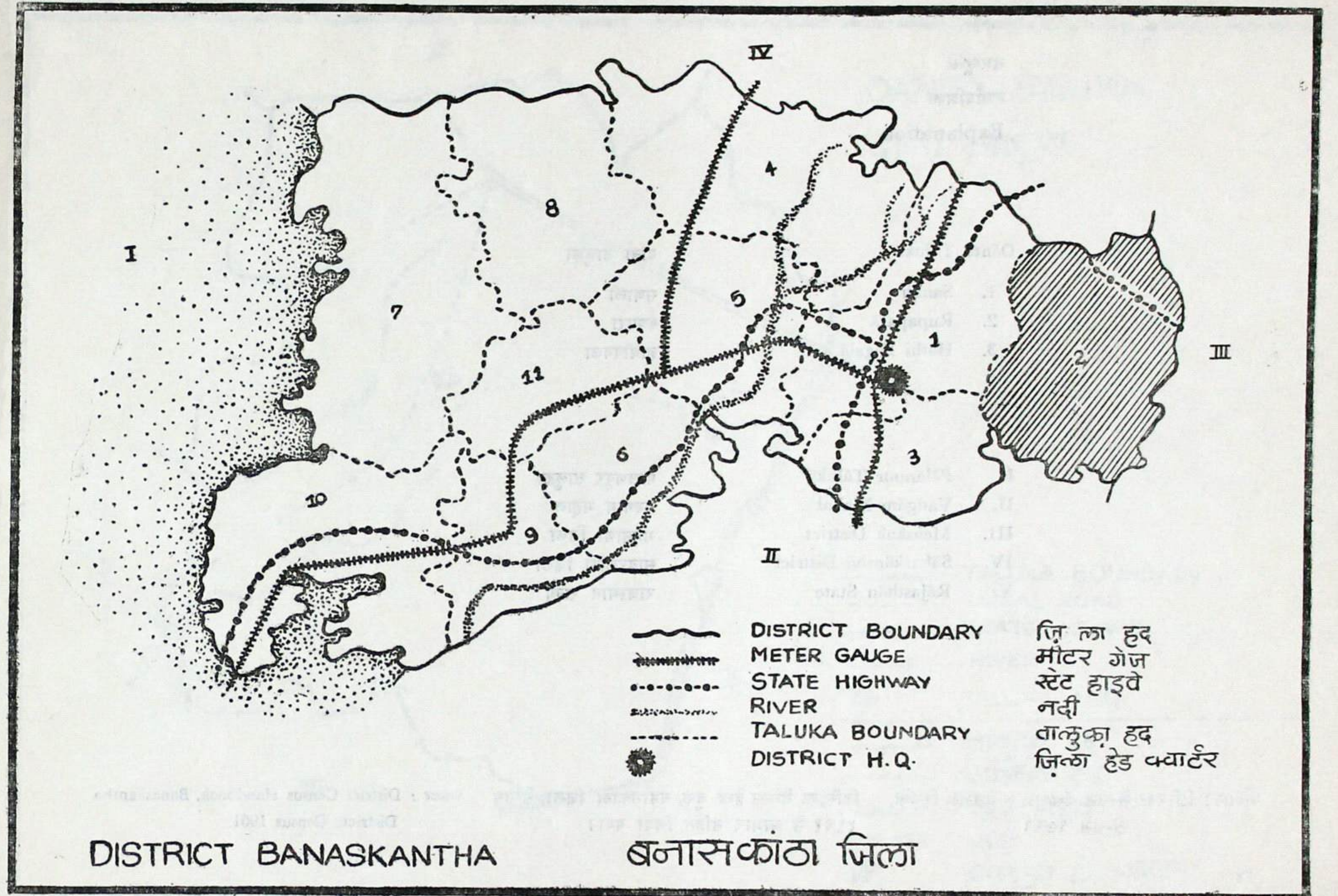
1. Pālanpur Tālukā
2. Dānta Tālukā
3. Vadgām Tālukā
4. Dhānerā Tālukā
5. Deesā Tālukā
6. Kānkrej Tālukā
7. Vāv Tālukā
8. Tharād Tālukā
9. Rādhanpur Tālukā
10. Sāntalpur Tālukā
11. Deodar Tālukā

पालणपुर तालुका
दांता तालुका
वडगाम तालुका
धानेरा तालुका
डिसा तालुका
कांकरेज तालुका
वाव तालुका
थराद तालुका
राधनपुर तालुका
सांतलपुर तालुका
दिओदर तालुका

आधार : डिस्ट्रिक्ट सेन्सस हॅन्डबुक, बनासकांठा जिला, सेन्सस १९६१

डिस्ट्रिक्ट सेन्सस हॅन्ड बुक, बनासकांठा जिला, सेन्सस १९६१ से आभार सहित लिया गया।

Source : District Census Handbook, Banaskantha District; Census 1961

समजूती
मागंर्शिका
Explanation

Dāntā Tālukā

1. Sanāli
2. Rupaparā
3. Hāthi Pagalā

- I. Pālanpur Tālukā
- II. Vadgām Mahal
- III. Mehsānā District
- IV. Sābarkānthā District
- V. Rājasthān State

दांता तालुका

- सणाली
रूपपरा
हाथीपगला

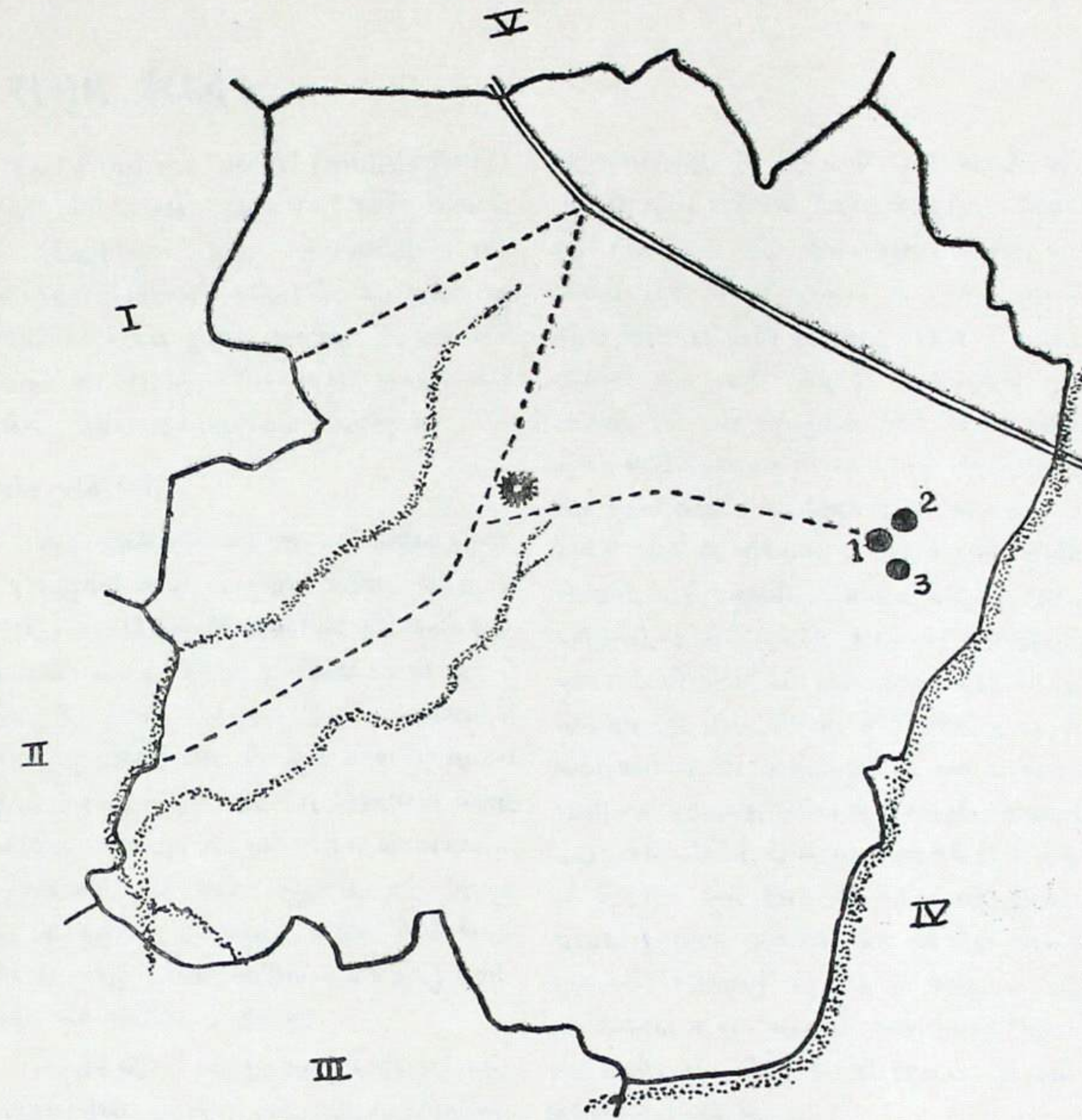
- पालणपुर तालुका
वडगाम महाल
महेसाणा जिला
साबरकांठा जिला
राजस्थान राज्य

आधार : डिस्ट्रिक्ट सेन्सस हेंडबुक, बनावसकांठा जिल्हा,
सेन्सस १९६१

डिस्ट्रिक्ट सेन्सस हेन्ड बुक, बनावसकांठा जिला, सेन्सस
१९६१ से आभार सहित लिया गया।

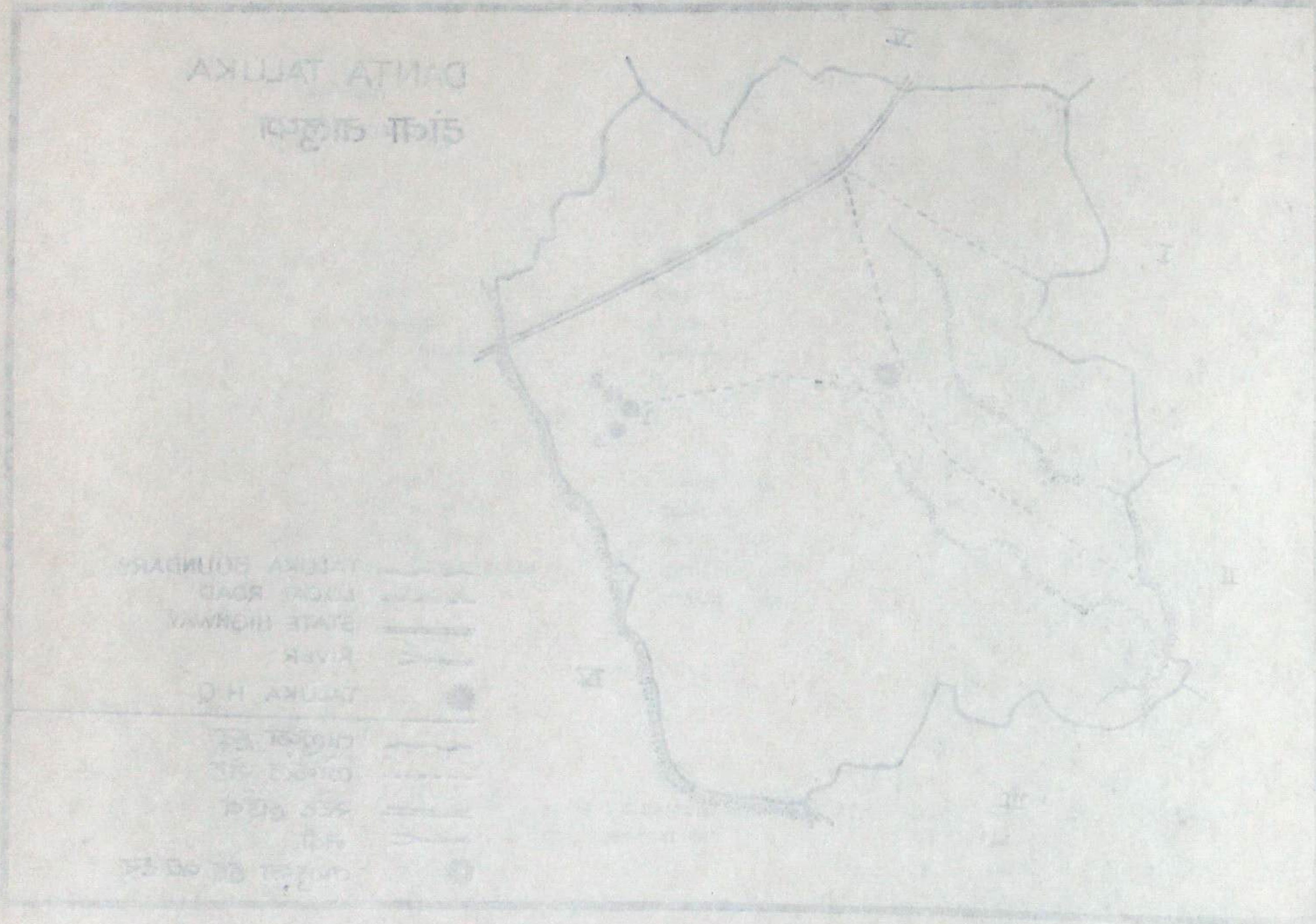
Source : District Census Handbook, Banaskantha
District; Census 1961

DANTA TALUKA
दांता तालुका

- ~ TALUKA BOUNDARY
- - - LOCAL ROAD
- == STATE HIGHWAY
- ~ RIVER
- ★ TALUKA H.Q.

- ~ तालुका हद्द
- - - लोकल रोड
- == स्टेट हाईवे
- ~ नदी
- ★ तालुका हेड कार्टर

સમૂહ શ્રાદ્ધ

આ પ્રસંગનું સ્થળ 'સણાલી' (બનાસકાંઠા જિલ્લો), રાજસ્થાનની અંબાજી નજીકની સરહદે આવેલું ગામ છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય વસતિ ભીલગરાસિયાના નામે ઓળખાતી આદિવાસી જાતિની છે. આ પ્રસંગ પણ તેમનાં જ કેટલાંક કુળોએ ઊભવેલો છે. લાંબે ગાળે આવતા આ પ્રસંગનું, ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક બંને દૃષ્ટિએ, તેમના જીવનમાં અનોખું મહત્ત્વ છે.

પ્રદેશ અને લોકો

બનાસકાંઠાના ભીલ-ગરાસિયા આદિવાસીઓ સંખ્યા-બંધ પિતૃવંશી બહિર્લગ્ન કુળોમાં વહેંચાઈ ગયેલા છે; એટલે કે, આ લોકોમાં વંશવારસો પિતા દ્વારા ઊતરી આવે છે અને એક જ કુળમાં અંદરોઅંદર લગ્ન કરવાનો નિષેધ છે. ડુંગરાળ વિસ્તારોમાં વસતા ગરાસિયાઓનાં ઝૂંપડાં છૂટાંછવાયાં હોય છે અને આવાં છૂટાંછવાયાં ઝૂંપડાનાં બનેલાં એમનાં ગામો પણ એકબીજાથી બે-ચાર માઈલના અંતરે હોય છે. આ પ્રદેશના ગરાસિયાઓની કુટુંબવ્યવસ્થા મોટે ભાગે સંયુક્ત છે, પરંતુ વિસ્તૃત પ્રકારના કુટુંબની છે. અર્થાત્, જમીન ભેગી ખેડતા હોય છે; પરંતુ પરણેલા ભાઈઓ અલગ ઝૂંપડું બાંધી, અલગ ચૂલે સંધી ખાતા હોય છે.

આ રીતે એકબીજાથી દૂર વસતાં સગાંવહાલાં અને સ્નેહીસંબંધીઓ વારતહેવારે અને હાટ-મેળામાં ભેગાં મળે

છે, ખબર-અંતર પૂછે છે, સાથે મળી ગાય છે અને નાચે છે. પરંતુ ખભેખભા મેળવી, ઝઘડા-ફિસાદ મિટાવી દઈ, પોતપોતાની રીતે, રિવાજ મુજબ, અનાજ તથા પૈસાનો ફાળો આપી સમૂહમાં ભેગાં થઈ જીવનનો આવો મહત્ત્વનો પ્રસંગ ઉકેલવાનો આવસર તો એમના જીવનમાં લાંબે ગાળે આવે છે. એક ગામની અંદર સાધારણ રીતે એક જ કુળના લોકો અલગ અલગ ઝૂંપડાં બાંધી વસતા હોય છે. ગામ મોટું હોય તો બે કે ત્રણ કુળના લોકો અલગ અલગ પરાંમાં રહેતા હોય છે. ગામની અંદર ઘર બાંધવાનો, લગ્નનો, મરણનો, જમીન ખેડવાનો, પાક લણવાનો કે બહારની આફતનો પ્રસંગ હોય ત્યારે, કે કોઈ ગુનાસર કોઈને દંડ થયો હોય તે ચૂકવવાનો હોય ત્યારે આ લોકો પરસ્પર મદદ કરે છે. અને ગમે તેવો પ્રસંગ હોય તો તે ઉકેલવામાં પોતાનાથી બનતો બધો જ સક્રિય ફાળો આપે છે. બધા જ આદિવાસીઓમાં સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાં સહકાર અને ઐક્યની જે ભાવના જેવા મળે છે તે સાથે જ નોંધપાત્ર અને વિરલ છે. આને કારણે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં છૂટાછવાયા વસવાટોમાં રહેતા આ લોકો જીવનને શુષ્ક અને કંટાળાભર્યું થતું રોકે છે, એટલું જ નહીં પણ જીવનમાં અનેક પ્રસંગોએ આનંદ અને ઉલ્લાસ તથા સહકાર અને ઐક્ય દાખવી જીવનને સાર્થ અને જીવવાયોગ્ય બનાવે છે.

વ્યાપ

સામૂહિક રીતે શ્રાદ્ધ કરવાની પ્રથા બનાસકાંઠા વિસ્તારના આદિવાસીઓ ઉપરાંત ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોની કેટલીક આદિવાસી જાતિઓમાં પણ જેવા મળે છે.

વડોદરા, ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ જિલ્લાની ગામીત, ધાનકા, દૂબળા અને ધોડિયા જાતિઓમાં બે પાંચ વર્ષે સામૂહિક રીતે પોતાના પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે. જે દિવસે આ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તે દિવસને "મોટો દહાડો" કહેવામાં આવે છે અને આ વિધિને "પરજણ" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિધિમાં પિતૃઓ માટેનો તર્પણવિધિ જાતિના ગોર પાસે મંત્રોચ્ચાર સાથે કરાવવામાં આવે છે અને પ્રેતભોજન—“કાયટું”—લઈ સૌ છટા પડે છે. (જુઓ (૧) ધી દુબ્લાઝ ઓફ ગુજરાત, પી. જી. શાહ, પા. નં. ૯૨-૯૬ અને (૨) ટ્રાયબલ લાઈફ ઈન ગુજરાત, પી. જી. શાહ, પા. નં. ૬૧)

પંચમહાલ, વડોદરા, સુરત અને વલસાડ જિલ્લાઓની નાયકા-નાયકડા નામે ઓળખાતી જાતિમાં પણ આ રીતે "મોટો દહાડો" "પરજણ" અને "કાયટું" કરવામાં આવે છે. (જુઓ નાયક-નાયકડા, પી. જી. શાહ, પા. નં. ૧૭)

પંચમહાલના ઝાલોદ વિસ્તારના ભીલોમાં આર્થિક રીતે નબળી સ્થિતિનાં કુટુંબો બે ત્રણ વર્ષે ભેગાં થઈ પોતાના પિતૃઓ પાછળ સામૂહિક શ્રાદ્ધ કરે છે, પોતાના ગોર — “રાવળ” પાસે મંત્રોચ્ચાર સાથે તર્પણવિધિ કરાવે છે, અને તે વખતે ભેગાં થયેલાં સૌ કોઈ શોક-રુદ્ધન કરે છે, અને “કાયટું” (પ્રેતભોજન) પણ કરે છે. (જુઓ: ગેઝેટીઅર ઓફ બોમ્બે પ્રેસીડન્સી, વૉલ્યુમ નાઈન, પાર્ટ વન. ગુજરાત પોપ્યુલેશન, હિન્દુ ડા. નં. ૩૧૦)

આમ ગુજરાતની ઘણી બધી આદિવાસી જાતિઓમાં મરનાર પાછળ બે-પાંચ કે પાંચ-સાત વર્ષના લાંબે ગાળે સામૂહિક શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે. આને માટે જુદાં જુદાં કારણો આપવામાં આવે છે. તેમાંનાં ત્રણ કારણો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે:

૧. આર્થિક રીતે નબળી સ્થિતિ હોવાને કારણે લાંબે ગાળે ભેગાં થઈ કુલ મર્યા ફાળવીને સામૂહિક શ્રાદ્ધ કરવું અનુકૂળ પડે છે.
૨. એકબીજાથી લાંબે અંતરે વસતા હોવાને કારણે સગાંસંબંધીઓ અને રનેહીનનો માટે વારે વારે એકઠા થવાનું શક્ય બનતું નથી. એટલે લાંબે ગાળે અનુકૂળ દિવસે સૌ ભેગા થઈ સરામણવિધિમાં અને પ્રેતભોજનમાં ભાગ લઈ શકે છે.
૩. જે લોકો રોગ, વળગાડ કે અકસ્માત જેવાં કારણોસર મરી ગયાં હોય તે મર્યા પછી પ્રેત થાય છે, અને પોતાની જાતિના લોકો ઉપરાંત જે તે વિસ્તારના

લોકોને પળવે છે. એટલે તે વિસ્તારના લોકો પણ પ્રેતયોનિના ભાગરૂપ એવી અદૃષ્ટ શક્તિ અને પિતૃઓની રિજવણી અને પૂજના આવા પ્રસંગોમાં જોડાવાનું પસંદ કરે છે.

આ રીતે આદિવાસીઓ પ્રેતાત્માઓને રીઝવે છે. એટલું જ નહીં પણ સામૂહિક વિધિ યોજી પોતાની જાતિની અંદરોઅંદર અને બીજી જાતિઓ સાથે સહકાર અને એકતા સાધી શકે છે. આમાં પોતાની જાતિના સગાઈસંબંધ ઉપરાંત તે વિસ્તારની પરોશી જાતિઓ વચ્ચે રહેલો અન્યોન્ય સંબંધ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

હિંદુ ધર્મની અસર

હિંદુ જ્ઞાતિઓ સાથેનો સંસર્ગ વધવાને કારણે ઉપર જણાવેલી કેટલીક જાતિઓમાં આ રીતે સામૂહિક શ્રાદ્ધ કરવાનું ઓછું થતું જાય છે, અને એને બદલે હિંદુઓની જેમ દર વર્ષે ભાદરવા મહિનાના શ્રાદ્ધપક્ષમાં વ્યક્તિગત રીતે શ્રાદ્ધ કરવાનું વધતું જાય છે. સાબર-કાંઠાના શામળાજી વિસ્તારના ગરાસિયાઓએ તથા સુરત અને વડોદરા જિલ્લાઓના કેટલાક વિસ્તારોમાંની ગામીત અને ધાનકા જાતિના આદિવાસીઓએ પોતપોતાનાં જાતિપંચો દ્વારા ઠરાવો કરી, પિતૃઓ પાછળ યોજતાં સમૂહ-શ્રાદ્ધના પ્રસંગોએ થતા નાણાવ્યય સામે ઉગ્ર લાગણીઓ વ્યક્ત કરી છે અને સમૂહમાં શ્રાદ્ધ તથા કાયટું કરવાની પ્રથા નાબૂદ કરવા તરફ વળ્યા છે. કેટલાકે તો કુટુંબના કે વંશના કે કુળના આગેવાનોના મૃત્યુ પછી

ખતરાં કે પાળિયા મૂકવાનું પણ બંધ કરવા માંડ્યું છે. (જુઓ: “શ્રી ગરાસિયા પંચનું બંધારણ” પ્રકાશક: શ્રી ગરાસિયા પંચ સમિતિ, શામળાજી, પાન ૨૩; અને ટ્રાયબલ લાઈફ ઈન ગુજરાત, પી. જી. શાહ. પા. નં. ૬૧)

શ્રાદ્ધ કેનું?

આ રિવાજની આટલી સામાન્ય પૂર્વભૂમિકા જોઈ ફરી પાછા આપણે સણાલી પહોંચી જઈએ. આ તસવીરો આપણને ત્યાં લઈ જશે. આ રિવાજ કેવી રીતે ઊભવાય છે તેની વિગતોમાંથી જ તેના સ્વરૂપને અને તેના મહત્ત્વને પામીએ.

“હરામણ-નાત” તરીકે ઓળખાતા, સણાલી ખાતેના આ સામૂહિક શ્રાદ્ધના પ્રસંગમાં, નીચેનાં ત્રણ ગામોએ ભાગ લીધો હતો:

૧. સણાલી
  ૨. રૂપપરા
  ૩. હાથીપગલા
- આ ત્રણે ગામોના ભીલગરાસિયા આદિવાસીઓની વસતિમાં નીચેનાં પાંચ કુળોએ પોતાના પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ આ પ્રસંગે કર્યું હતું:
૧. તરાળ
  ૨. ગમાર
  ૩. મકવાણા
  ૪. બંબુરિયા
  ૫. ખોખરિયા

ત્રણે ગામોમાં ઉપલાં પાંચે કુળોમાંથી તરાળની વસતિ વધારે હોવાથી આ નાત તરાળની નાત કહેવાઈ,

પણ એમાં બાકીનાં ચારે કુળોએ ભાગ લીધો. ભાગ લેનાર કુટુંબોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે હતી:

ગામનું નામ	તરાળ અન્ય		કુલ કુટુંબો
	કુળનાં કુટુંબો	કુળનાં કુટુંબો	
૧. સણાલી	૫૬	૪	૬૦
૨. રૂપપરા	૪૫	૩	૪૮
૩. હાથીપગલા	૩૬	૧૪	૫૦
કુલ	૧૩૭	૨૧	૧૫૮

આમ, શ્રાદ્ધ કરનારાં કુલ ૧૫૮ કુટુંબોમાંથી ૧૩૭ કુટુંબો તરાળનાં હતાં અને બાકીનાં ૨૧ કુટુંબો ગમાર, મકવાણા, બંબુરિયા અને ખોખરિયા કુળોનાં હતાં. આ પ્રસંગની તમામ વ્યવસ્થા ગોઠવવા માટે ત્રણે ગામોના તરાળોમાંથી સાત આગેવાનોનું એક વ્યવસ્થાપંચ રચવામાં આવ્યું હતું. આ સાત તરાળોમાં બે સણાલીના, બે રૂપ-પરાના અને ત્રણ હાથીપગલાના હતા. બાકીનાં ચારે કુળોના આગેવાનોએ આ પંચ તરફથી જે કાંઈ કામગીરી

સોંપવામાં આવી હતી તે ઉપાડી લીધી હતી. પિતૃઓને તર્પણ આપવાનો એક ચોક્કસ દિવસ નક્કી કરવા માટે નાતના એકાદ માસ અગાઉ સણાલી ગામે પાંચે કુળના મુખ્ય આગેવાનોએ એક બેઠક યોજી હતી.

આ વિસ્તારના ગરાસિયાઓના ગોર (ગરોડાને) પણ તે સમયે હાજર રાખ્યો હતો, અને એની પાસેથી સારો દહાડોવાર જોવાડવ્યો હતો. ગરોડાએ પંચાંગમાંથી ચોક્કસ વાર જોઈ આપ્યો. એ પછી પાંચે કુળોના આગેવાનોએ આગલાપાછલા જે કાંઈ અઘડાઓ હતા તેનો નિકાલ કરવાનું કામ હાથ ધર્યું હતું, અને કેટલાક અઘડાઓ ઉકેલ્યા હતા. બાકી રહેલા અઘડાઓ ઉકેલવા માટે અઠવાડિયા પછી સણાલી ગામે ફરી મળવાનું નક્કી કર્યું હતું. બીજી બેઠકમાં આ અઘડાઓ આ આગેવાનોએ ઉકેલી નાખ્યા હતા અને ઘોર ઉપાડી ગયાનું, પરણેલી સ્ત્રીને ઉપાડી જઈને લગ્ન કર્યાનું, ઊભા પાકનો ભેલાડ કર્યો હોય તેનું અને આવા બીજા નાના મોટા અઘડાઓ પેટેનું વળતર ત્યાં ને ત્યાં ચૂકવ્યા બાદ બકરાનો વધ કરી એમાંથી મિજબાની કરી છૂટા પડ્યા હતા. પહેલી બેઠક વખતે પણ ગરોડા પાસે ચૂરમાના લાડુનું ભોજન તૈયાર કરાવ્યું હતું. આ ગરોડો હડાદ ગામનો રહીશ છે અને આ પાંચે કુળો ઉપરાંત ૧. પરમાર ૨. ડાભી ૩. રાઠોડ ૪. ધ્રાંગી ૫. પારથી ૬. કોદરવીહા ૭. સુવેણ એમ બીજાં સાત કુળોનું પણ ગોરપદું કરે છે. આ સાત અને

પરજણવિધિ કરનારાં પાંચ કુળ મળી કુલ બાર કુળના ગરાસિયાઓએ આ વિધિમાં હાજરી આપી હતી. આ બારે કુળો વચ્ચે રોટી-બેટી વ્યવહાર છે અને આ રીતના સગાઈસંબંધના આધારે આ બારે પિતૃસત્તાક બહિર્લગ્ન કુળોના લોકો આ પ્રસંગે હાજર રહ્યા હતા.

પિતૃપક્ષનાં અને દીકરી તથા બહેનના સાસરી પક્ષનાં સગાંસંબંધીઓ ઉપરાંત સ્નેહીમિત્રોને પણ આ વિધિમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ પાઠવવામાં આવ્યાં હતાં. આમંત્રણ ખાસ માણસ મોકલી પહોંચાડવામાં આવ્યાં હતાં. આમંત્રણ લઈ જનારને ‘જણુ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પાલણપુર, સિરોહી, પોશીના, મેવાડ, દાંતા, હડાદ-સણાલી અને ઈંડર મળી કુલ સાત પટાઓનાં આશરે ૨૦૦ જેટલાં ગામોમાંથી લગભગ દસ હજારની સંખ્યામાં લોકો સણાલી ખાતે ભેગા મળ્યા હતા. આમ બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને રાજસ્થાન વિસ્તારોના લોકો, નજીકમાં હોય તો ચાલીને, અને દૂર હોય તો ઊંટ કે ગાડાંઓ મારફત સહકુટુંબ સણાલી ખાતે આવ્યા હતા.

સણાલીના તરાળ કુળના વંશવેલામાંથી હાલમાં હયાત સૌથી મોટા દીકરા ભેમા પનાએ જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેણે પોતાના બાપનું અને બાપના બાપનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું. (જુઓ પા. નં. ૧૦ પરનો આવેખ)

કેટલી પેઢીના પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કર્યું
કિતની પીઠિયાંકે પિતૃઓના શ્રાદ્ધ કિયા

SRADDHA PERFORMED FOR ANCESTORS OF HOW MANY GENERATIONS

નામ NAME	પીઠી GENERATION	અટક SURNAME
વીરોજી VIROJI	△	કોદરવીહા KODARVIHA
જોતાજી JOTAJI	△	કોદરવીહા KODARVIHA
જુગોજી JUGOJI	△	તરાલ TARAL
જેઠાજી JETHAJI	△	તરાલ TARAL
મોનાજી MONAJI	△	તરાલ TARAL
લાલાજી LALAJI	△	તરાલ TARAL
પનાજી PANAJI	△	તરાલ TARAL
ભેમાજી BHEMAJI	△	તરાલ TARAL

આ પછી અટક બદલાઈ ગઈ
इसके बाद अटक बदल गई
SURNAME CHANGED
AFTER THIS

ભેમાજીએ આ પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કર્યું.
भेमाजीने इन दोनोका श्राद्ध किया।
BHEMAJI PERFORMED SRADDHA OF THESE TWO

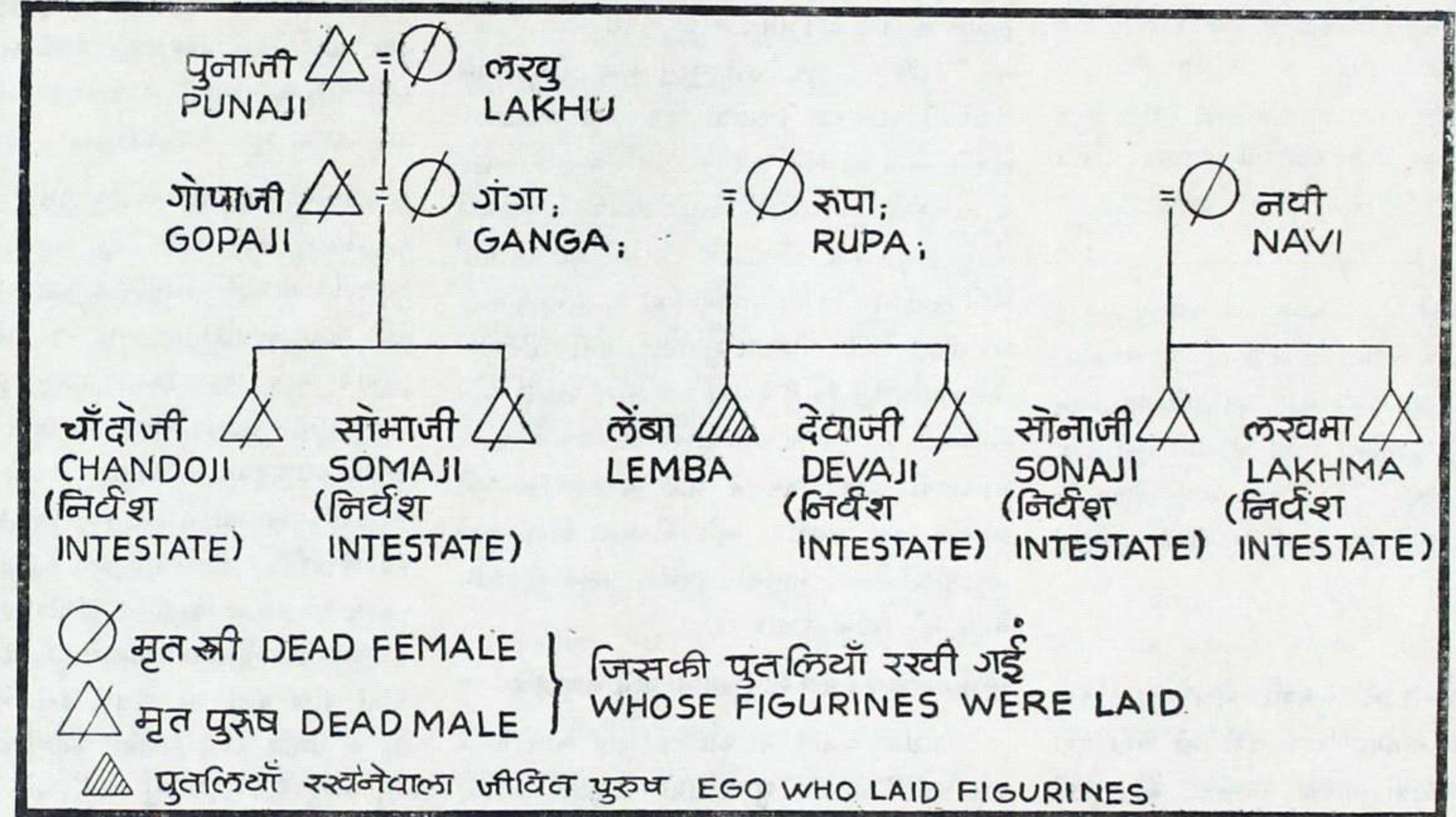
△ जीवित पुरुष LIVING MALE   △ मृत पुरुष DEAD MALE

રૂપપરાના આ ભેમા પનાને શિરે "નાત"ની મુખ્ય સણાવી ખાતે કર્યું હતું. આમ, આ પ્રસંગ લગભગ ૪૦-૫૦ વર્ષ આવ્યો હતો અને આ વેળાએ બધી થઈને ડોવાને કારણે સ્ત્રીઓની પૂતળીઓની સંખ્યા વધારે હતી નવાબદારી હતી.

ભેમાએ આપેલી માહિતી પ્રમાણે તરાળના કુટુંબી- ૨૦૦ પૂતળીઓ મૂકવામાં આવી હતી, જેમાં ૮૦ પુરુષોની સંખ્યા વધારે હતી અને ૧૨૦ સ્ત્રીઓની હતી એવી માહિતી ભેમાએ આપી હતી. એક કરતાં વધુ પત્નીઓ કરવાની પ્રથા ડોવાને કારણે સ્ત્રીઓની પૂતળીઓની સંખ્યા વધારે હતી એવું પણ ભેમાએ ઉમેર્યું હતું.

સણાવીના તરાળ લેંબા ગોપાએ જણાવ્યું હતું કે એણે પોતાના કુટુંબમાંથી ૭ પુરુષો અને ૪ સ્ત્રીઓ મળી કુલ ૧૧ મૃત વ્યક્તિઓની પૂતળીઓ મૂકી હતી:

કોણે કેટલી અને કોની પૂતળીઓ મૂકી : એક દેખાત
કિસને કિસકે લિયે પુતલિયાં રચી : એક દેખાત
WHO LAID FIGURINES AND FOR WHOM : AN ILLUSTRATION

પુરુષપૂતળી	સ્ત્રીપૂતળી	કુલ પૂતળીઓ
બાપનો બાપ	૧ બાપની મા	૧
બાપ	૧	૧
પહેલી માથી થયેલા બે નિર્વશ ગયેલા		
ઓરમાન ભાઈઓ	૨ પહેલી મા	૧
બીજી માથી થયેલો પોતાનો નિર્વશ ગયેલો સગો ભાઈ	૧ બીજી મા	૧
ત્રીજી માથી થયેલા બે નિર્વશ ગયેલા		
અરમાન ભાઈઓ	૨ ત્રીજી મા	૧
કુલ પૂતળીઓ	૭	૪
		૧૧

લેંબા ગોપાએ વધુમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે એણે પોતાના માત્ર નિર્વશ ગયેલા સગા તેમ જ ઓરમાન ભાઈઓની પૂતળીઓ મૂકી હતી. જે ભાઈઓને વંશ હતો તેમની પૂતળીઓ તેમના દીકરાએ મૂકી હતી. જે નિર્વશ મરી જાય તે “દેવ” થયા એવું કહેવાય છે, અને જે કુંવારા મરી જાય તેમની પૂતળીઓ મૂકવામાં નથી આવતી.

ઉત્તરવર્ણી
તા. ૨૨-૪-૬૪ને બુધવારે ચૈત્ર સુદ ૧૧ના દિવસે સવારથી નાતમાં ભાગ લેવા સૌ ભેગા થવા માંડ્યા હતા. નજીકથી આવેલા પગપાળા, અને દૂરથી

આવેલા ગાડાંમાં કે ઊંટ ઉપર બેસી આવ્યા હતા. જેમ જેમ લોકો આવતા જતા હતા તેમ કીડીનદીના તટની બંને બાજુએ ઠીક લાગે ત્યાં ઝાડનો છાંયો શોધી પડાવ નાંખતા જતા હતા. એક બાજુ આ રીતે લોકો એકઠા થતા હતા, ત્યારે બીજી બાજુ પ્રસંગની બધી વ્યવસ્થા કરનારાઓ બીજા દિવસના ચૂરમાના ભોજન માટેની તૈયારીમાં આખો દિવસ પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા.

ચૂરમાનું અને દાળ-રોટલાનું ભોજન

આવા પ્રસંગે મોટી સંખ્યામાં સગાંવહાલાં અને સ્નેહીજનો ભેગાં થાય તેમને બીજા દિવસે સાંજે “હરા-મણ” વિધિ પતી ગયા પછી ચૂરમું અને ત્રીજા દિવસે સવારે સૌ વિદાય થાય તે પહેલાં દાળ-રોટલા જમાડવાના હોય છે. આમ આ બંને દિવસના પ્રેતભોજન કે કાયટાના જમણની પૂર્વતૈયારી રૂપે પૈસા ઉઘરાવવા, સીધુંસામાન એકઠું કરવું, અને સંધવાકરવા માટેની સાધનસામગ્રી ભેગી કરવી એવાં વિવિધ કામોમાં તથા જમણની વાનગીઓ સંધવાથી માંડી પીરસવા સુધીના કામની વહેંચણીમાં અને જવાબદારી ઉપાડી લેવામાં આ લોકો સહકાર અને સંગઠનની અદ્ભુત ભાવના દાખવે છે. આખો પ્રસંગ સફળતાથી ઊકલી જાય તે માટે વ્યવસ્થાશક્તિ અને કાર્યસૂઝ તથા સહયોગ અને એકચના વિરલ ગુણો જવાબદારી લેનાર માણસો ઉપરાંત પ્રસંગોમાં ભાગ લેનાર સૌ કોઈમાં દેખાય છે.

ચૂરમાના ભોજન માટે સીધુંસામાન અને નાણાંફાળો

“હરામણ-નાત”ના આ પ્રસંગમાં ભાગ લેનાર ત્રણે ‘ભારી’ એટલે કે મુખ્ય ગામો—સણાલી, રૂપપરા,

અને હાથીપગલાના લોકોએ નાતમાં ચૂરમાના ભોજન માટે ચૂલા દીઠ આશરે ત્રીચે પ્રમાણે સીધું આખ્યું હતું: ૩ માણ ઘઉંનો લોટ, ૧૦ શેર ઘી, ૦૧ માણ ગોળ એકંદરે ૬૫૦ માણ ઘઉં, ૧૧૦ ડબા ઘી અને ૨૦૦ માણ ગોળ જેટલું સીધું ભેગું થયું હતું. ઘી પૂરતું ન હતું એટલે ૪૦ ડબા તેલ હડાદના વાણિયા પાસેથી ખરીદવામાં આવ્યું હતું. એ જ રીતે ગોળ પણ ખરીદવો પડ્યો હતો. દરેક સરાદિયા પાસેથી પૂતળી દીઠ ૩૪ રૂપિયા અને ૧૧૧ આનાનો ફાળો પ્રસંગ પત્યા પછી ઉઘરાવવામાં આવેલો. તેને કારણે જે ભંડોળ એકઠું થયું હતું તેમાંથી ગોળ તથા તેલની કિંમત ચૂકવવામાં આવી હતી. ઘઉં દરેકે પોતાના ઘરમાંથી કાઢ્યા હતા, અને ઘરે દળીને લોટ કોઠામાં મૂકી ગયા હતા.

ઉપરનાં ત્રણ ગામોનાં કુલ ૧૫૮ કુટુંબોએ ચૂલા દીઠ ઉપરનું સીધું આખ્યું હતું. આમાં ૧૩૭ કુટુંબો તરાળનાં હતાં અને બાકીનાં ૨૧ ગમાર, મકવાણા, બંબુ-રિયા અને ખોખરિયાનાં હતાં. આ ચારે કુળોનાં ૨૧ કુટુંબોને ભાગે પણ ઉપરનું સીધાંનું પ્રમાણ ચૂલાદીઠ આવ્યું હતું. ચૂરમાના ભોજનની તમામ વ્યવસ્થા ત્રણે ગામોના તરાળ કુળના આગેવાનોના બનેલા એક વ્યવસ્થા-પંચને સોંપવામાં આવી હતી, અને ચારે કુળોના લોકોએ પંચે જે કંઈ કામગીરી સોંપી હતી તે ઉપાડી લીધી હતી. આગલે વર્ષે આ જ વિસ્તારના ધ્રાંગીવાસમાં ધ્રાંગીઓની નાત થઈ ત્યારે એ નાતમાં ભાગ લેનાર ધ્રાંગી કુળ ઉપરાંત ત્યાંનાં બીજાં કુળો પણ જોડાયાં હતાં. તે વખતે ચૂલા-દીઠ જે પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું, તે પ્રમાણે સીધું એકઠું કરવામાં આવ્યું હતું, અને તેમાં ધ્રાંગીઓ

મુખ્ય હતા એટલે એને ધ્રાંગીની નાત કહેવાઈ હતી. એવી રીતે સણાલીના પ્રસંગમાં તરાળો મુખ્ય હતા એટલે એને તરાળની નાત કહેવામાં આવી.

ચૂરમું કરવાની તૈયારી

જે બધું સીધુંસામાન એકત્ર થયું તે બજારમાંથી ખરીદીને લાવેલા વાંસ અને પાલાથી બનાવેલા કોઠાની અંદર એક અલાયદા ખૂણામાં રાખવામાં આવ્યું હતું. ઘઉંનો લોટ પાથરીને જે ઢગ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી ચૂરમા માટેનો લોટ લેવા માટે ટોપલાં અને પાવડા ઘેર ઘેરથી એકઠાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. લોટ પાથરવા માટેની મોદ સણાલીના મુખીએ આપી હતી. નદી કિનારે લોટ લઈ જઈને પાણીથી બાંધ્યા પછી ખાંડવા માટેનાં સાંભેલાં પણ ઘેર-ઘેરથી ભેગાં કરવામાં આવ્યાં હતાં.

કોઠામાં ઢગ કરેલો લોટ ટોપલામાં ભરી કે પોટલાં બાંધી નદીકિનારે લાવવામાં આવ્યો હતો. નદીના પટમાં પથ્થરોની શિલાઓ પર થોડા થોડા લોટમાં પાણી ભેળવી લોટ બાંધવામાં આવ્યો હતો, અને સાંભેલા વડે ખાંડવામાં આવ્યો હતો. આ કામ માત્ર પુરુષોએ કર્યું હતું, અને જેમને આ કામ સોંપાયું હતું, એવા થોડા યુવાનો કોઠા-માંથી લોટ લાવી, પાણીથી લોટ બાંધી તેને ખાંડવાનું, કેળવાયેલા લોટમાંથી બાટા કે રોટલા થાપવાનું વગેરે કામો સફૂંત અને ચપળતાથી કરતા હતા. જોકે જે ચાર આધેડ પુરુષો આ બધી કામગીરી પર નજર રાખતા હતા અને જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સૂચનો કરતા હતા.

થાપેલા બાટા અથવા રોટલા શેકવા માટે લગભગ ૧૦ ફૂટ લાંબી, ૨ ફૂટ પહોળી અને ૨૧ ફૂટ ઊંડી એવી

પંદરથી વીસ જેટલી તમણો ખોદવામાં આવી હતી, અને નજીકના પથ્થરિયા ડુંગરોમાંથી લાંબી શિલાઓ તોડી લાવી લગભગ ૩૦ ફૂટ લાંબી અને ૨૧ ફૂટ પહોળી છાટ તૈયાર કરી, આવી બબ્બે છાટો એકેક તમણ પર મૂકવામાં આવી હતી. પાસેના જંગલમાંથી વીણી લાવેલાં લાકડાં તમણમાં નાંખી ચૂલ સળગાવી છાટ પર રોટલા શેકવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતે શેકાયેલા રોટલાને નદીકિનારે ભાંગીને ચૂરો કરી, ટોપલામાં ભરી, કોઠામાં પાથરીને ઢગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ ચૂરમામાં ઘી-તેલ અને ગોળ ભેળવી ચૂરમું તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ચૂરમું તૈયાર કરવાના કામમાં પણ મોટી ઉંમરના ત્રણ-ચાર પુરુષોએ યુવાનોને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

પહેલા દિવસે સવારથી મોડી રાત સુધી ચૂરમું કરવાનું કામ ચાલ્યું તેમાં યુવાનોને કામના દરેક તબક્કે જરૂરી માર્ગદર્શન મોટેરાંઓએ આપ્યું હતું. તે ઉપરાંત વ્યવસ્થાપંચના એક-બે આગેવાનો પણ સીધુંસામાન આપવાથી માંડી ચૂરમું તૈયાર કરવા સુધીનાં બધાં જ કામો પર નજર રાખતા હતા. મેળ, સૂઝ અને જહેમતથી ચૂરમું તૈયાર કરવાનું ભગીરથ કામ ઉકેલવામાં આવ્યું હતું.

ચૂરમાનું જમણ

બીજા દિવસની સવારે “હરામણ” વિધિ શરૂ થયો હતો તે સાંજે પૂરો થયો. એ પછી તરત જ લોકોને ચૂરમું પીરસવામાં આવ્યું હતું. લોકો બધા લાંબી વીસ-પચીસ પંગતોમાં બેસી ગયા હતા. સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોની અલગ અલગ પંગતો નહોતી. આદિવાસીઓમાં સ્ત્રીઓ

અને પુરુષો વચ્ચે ઓછામાં ઓછો ભેદભાવ છે એનું આ એક સારું દૃષ્ટાંત છે. કેટલીક સ્ત્રીઓએ થોડુંક ચૂરમું લૂગડાને છેડે બાંધ્યું હતું. કુટુંબમાંથી ઘરડાં કે અશક્ત જે આ પ્રસંગે આવી ન શક્યાં તેમને માટે “પરસાદ” તરીકે આ રીતે ચૂરમું બાંધીને લઈ જવા માટે હતું.

દાળ-રોટલા

ત્રીજા દિવસે પાઘડા બાંધવાનો અને રામરામીનો વિધિ પતે એ પછી દાળ-રોટલાના ભોજન આપવા માટેની તૈયારીઓ, બીજા દિવસે સાંજે ચૂરમાનું જમણ પતી ગયું પછી, શરૂ થઈ હતી. દાળ ચઢાવવા માટેનાં ખાસ માટલાં, કોઠામાં જ બે મોટી તમણો ખોદીને ઉપર ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આ માટલાં હડાદના કુંભારને ત્યાંથી મકાઈના બદલામાં ખરીદી લાવવામાં આવ્યાં હતાં.

ઘરદીઠ ૧૦૦ રોટલા ઘડવા માટે ત્રણે ભારી ગામોની સ્ત્રીઓ રાત્રે ઘરે ગઈ હતી, અને રાતભર રોટલા શેકી વહેલી સવારે પાછી ફરી હતી અને માથે ટોપલામાં લાવેલા રોટલાનો ઢગ કોઠામાં કર્યો હતો. ત્રીજા દિવસે, એટલે કે આખા પ્રસંગના છેલ્લા દિવસે, બધી જ વિધિઓ પતી ગયા પછી બપોરે દાળ-રોટલાનું ભોજન થયું હતું. અને આગલા દિવસની માફક પંગતોમાં બેસી સૌએ દાળ રોટલાનું ભોજન લીધું હતું. ખાખરાના પાનના પરિયામાં સૌએ દાળ લીધી હતી અને ખાખરાના છૂટાં પાન પર રોટલા મૂક્યા હતા. પીવાનું પાણી પણ ખાખરાના પાનના પરિયામાં લીધું હતું.

બંને દિવસોના જમણની ઉપલી વિગતો તપાસતાં જોઈ શકાય છે કે રસોઈ કરવા માટેની સાધનસામગ્રી તરીકે સ્થાનિક જે ચીજવસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હોય તેનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. સીધુંસામાન એકદું કરવાથી માંડીને જમણની વાનગીઓ બનાવવા અને પીરસવા સુધીનાં તમામ કામોમાં સૌ કોઈ જે શિસ્ત અને સહકાર દાખવે છે તે વિષે આ વિસ્તારના એક લોકસેવક શ્રી મનુભાઈ ભટ્ટે સાચું જ કહ્યું છે કે “જમણ અંગેના સહકારનાં આ દૃશ્યો જોવા જેવાં હોય છે. શાંતિથી કોઈની રોકટોક વગર સૌ પોતપોતાનાં કામો કરતાં હોય છે. જાણે મોટું કીડિયારું! આ ન્યાતમાં હજારો માણસો આવે છે. કોઈને ના પડાય નહિ. ભોજનની વહેંચણી કોઈ એક ગામના લોકોને સોંપે અને તે લોકો એવી વ્યવસ્થિત રીતે વહેંચે કે જરાય બૂમાબૂમ કે ઘોંઘાટ કર્યા સિવાય સૌ જમી લે. ગમે તેટલું માણસ હોય કે રંધિલું વધારે હોય કે થોડું, ખૂટ્યા કે વધ્યાની ખબર જ ન પડે.” (નુઓ: ... ‘સત્યાગ્રહ’ વર્ષ ૨ અંક ૩૯ પાન ૩૪૬.)

પિંડસ્થાપના

તા. ૨૩-૪-૬૪ને ચૈત્ર સુદ ૧૨ને ગુરુવારના રોજ એટલે કે બીજે દિવસે સવારથી શ્રાદ્ધમાં ભાગ લેનાર પુરુષો વાળંદ પાસે વાળ, દાઢી, મૂછ ઉતરાવીને નદીમાં સ્નાન કરી શ્રાદ્ધવિધિ માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

નદીકિનારે ગરોડા પંડયાઓએ લાલ અને સફેદ ચાદર પર અનુક્રમે સ્ત્રી અને પુરુષ પિતૃઓની પૂતળીઓ ઝોઠવી પિંડસ્થાપનની શરૂઆત કરી હતી, અને ચોખા વડે દેવનો સાથિયો પૂર્યો હતો. સરાદિયાઓ સ્નાન કર્યા

પછી માથે ધોતિયું ઓઢી ભીને કપડે પિંડસ્થાપનના સ્થળે આવીને બેઠા એટલે ગરોડાએ દરેક સરાદિયાને જનોઈ પહેરાવી ચાલ્લો કર્યો હતો. ત્યાર બાદ જે જે પિતૃઓની પૂતળીઓ મૂકી હતી તેમની નામાવલી પંડયાએ બોલવા માંડી હતી. સરાદિયા હાથ જોડી શ્રાદ્ધાપૂર્વક આ નામાવલી સાંભળતા હતા. નામાવલી વંચાઈ રહ્યા પછી સૌ સરાદિયા સાથે પંડયાઓ મંડપમાં ગયા હતા. જતી વખતે તેમણે નદીકિનારેથી બધી પૂતળીઓ એકઠી કરી લીધી હતી. આ પૂતળીઓ મંડપમાં ફરી પાછી સજ્જદાન કરવાના ખાટલા આગળ અગાઉની જેમ લાલ અને સફેદ ચાદરો પર મૂકી દીધી હતી. સજ્જદાનના ખાટલામાં ધોતિયાની જોડ, લોટો, તાંસળી અને જોડા મૂકવામાં આવ્યા હતા અને ખાટલાની વચ્ચેના ભાગમાં પંડયાએ ચોખાથી પિતૃપ્રતીક બનાવ્યું હતું. ત્યાર પછી પંડયાઓ હાથમાં માળા લઈ નીચેના મંત્રો બોલવા મંડયા હતા.

સરામણવિધિ અને તર્પણવિધિ વખતના મંત્રો

પહેલો: આહવાન મંત્ર
સુણો દેવં
મહામંત્રં
અગન કારણં
દેવકારણં
જેકારણં
જેકર્ત

પછી: પ્રાયશ્ચિન્નવિધિ
લભ્યતે શ્રી મહામંત્રં
મહાપાપં
હત્યાસર્વનાશનં

તે માટે બ્રાહ્મણને સૌ નમસ્તમં
કુડી શાખં
હેડ હેડં

સ્ત્રીહત્યા, ગોત્રહત્યા, બાળકહત્યા
શ્વાનહત્યા, માંજરહત્યા, સર્પહત્યા
નોળહત્યા, ગૌહત્યા
એટલી હત્યાઓ પ્રમુખ ધર્મ કરશનં

અને એ પછી: દાનસંકલ્પવિધિ

ભાયગવંતનં
હેમદાનં
રૂપાદાનં
નાળખેલી, રાંગીવંગી, પૂજફરંગી
એડુઆષ્ટળી, જળઆષ્ટળી
કહે વેદ વિપ્રા, હાથેન્યારા, પંચે ન્યારા
હેમ જપ તપ પમાયા દક્ષણા ઘણું,
તો પ્રથમ મહામંત્રં
સંપૂર્ણ ભયે રાધિકૃષ્ણ

આ વિધિ દરમ્યાન સ્ત્રીઓનું મંડપ બહાર રડવાનું ચાલુ હતું.

વૈતરણી સંકલ્પ

આ શ્લોકોચ્ચાર પછી સરાવણીવિધિ પૂરો થયાનું ગરોડા પંડયાએ જણાવ્યું હતું અને સ્ત્રીઓ પિતૃપૂજન માટે કોઠામાં આવી હતી. સજ્જદાનના ખાટલા આગળ સફેદ અને લાલ ચાદરો પર પૂતળીઓ મૂકવામાં આવી હતી. તેની નજીક બેત્રણ પડિયાઓમાં ચૂરમું રાખવામાં આવ્યું હતું. સ્ત્રીઓ આવીને પૂતળીઓને નમન કરી

એકાદ પડિયામાંનું ચૂરમું ચોળી, તેમાંથી બે-ત્રણ કણીઓ લઈ એક નાની ટોપલીમાં મૂકતી હતી અને મૂકતી વખતે એટલું બોલતી હતી: “છેલ્લું જમાડીએ તે જમજે.” જમાડયા પછી કોઠાના પ્રવેશદ્વાર આગળ મૂકવામાં આવેલાં પાણી ભરેલાં બે માટલાંમાંથી દર્ભની ગૂંધળી પાણીમાં બોળી, કોઠીઓ પાસે છાબમાં રાખવામાં આવેલા લોટમાંથી આકાર આપી તૈયાર કરેલી ગાયના પૂંછડે પાણીનો છંટકાવ કરીને સ્ત્રીઓ બોલતી હતી: “છેલ્લું પાણી પાઈએ તે પીજી.” દરેક સ્ત્રી ત્રણ વખત આ રીતે છંટકાવ કરતી. ગરોડા પંડયાના કહેવા પ્રમાણે ગાયને પૂંછડે પાણી પાવાથી પિતૃઓ આકાશમાં વહેતી વૈતરણી નદી પાર કરી સૌ પિતૃઓ જ્યાં વસે છે એવા પિતૃલોકમાં પહોંચી જાય છે. આ રીતે જળઅંજલિ દ્વારા થતા પિતૃતર્પણવિધિને વૈતરણી સંકલ્પ તરીકે લેખવામાં આવે છે.

જીવ વળાવવાનો વિધિ

પિતૃઓને જમાડયા પછી અને પાણી પીવડાવ્યા પછી કોઠામાંનો “હરામણ” અને તર્પણવિધિ પૂરો થયો હતો, અને કોઠાની બહાર બેઠેલાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોને ચૂરમું પીરસવામાં આવ્યું હતું. એક તરફ લોકો ચૂરમાનું ભોજન જમતા હતા ત્યારે બીજી તરફ “જીવ વળાવવા”નો વિધિ શરૂ થયો હતો.

ગરોડા પંડયાએ બંને ચાદરો પરથી પૂતળીઓ એકઠી કરી, માટીના બે નુદા નુદા ઘડાઓમાં મૂકી હતી. એક ઘડામાં સ્ત્રીની અને બીજા ઘડામાં પુરુષની પૂતળીઓ

મૂકવામાં આવી હતી. બંને ઘડા હાથમાં લઈ બે મુખ્ય સરાદિયા ગરોડાઓની પાછળ અને એમની પાછળ બીજા બધા સરાદિયાઓ, મુખ પર શ્રદ્ધા અને સંતોષના ભાવ સાથે, ચાલતા હતા. સૌની આગળ ઢોલીઓ ઢોલ વગાડતા મોખરે ચાલતા હતા. વાજતે-ગાજતે ઘડા લાવતું આ સરઘસ કીડી નદીથી ૫૦ વાર દૂર એક પીપળાના ઝાડ આગળ અટક્યું હતું. સરઘસ આવ્યું તે પહેલાં સરાદિયામાંના બે યુવાનોએ ઝાડના થડ પર આઠ ફૂટ ઊંચે સાત-આઠ તીર મારી ઝાડ તળે દાટવાના ઘડાઓ પર “છત્ર” કર્યું હતું. બે ઘડાઓ ઝાડના તળિયે રાખવામાં આવ્યા હતા, અને ઘડા પર મૂકેલી માટીની બે ઢાંકણીઓ ઉપર ધીનો દીવો કરવામાં આવ્યો હતો. પછી ગરોડા પંડયાએ મંત્રોચ્ચાર શરૂ કર્યો હતો અને સૌ કોઈ નતમસ્તકે શ્રદ્ધા સાથે હાથ જોડી ઊભા રહ્યા હતા. આ વિધિ વખતના શ્લોકો આ પ્રમાણે હતા:

એકમનું શ્રાદ્ધ તમારા જીવને પરતો ભવસ્તંમરાધિકૃષ્ણ
બીજનું “ “ “ “ “ “
ત્રીજનું “ “ “ “ “ “

(આ પ્રમાણે પૂનમ સુધી બોલાવતા જાય). આ શ્લોકો પૂરા થઈ ગયા પછી બંને ઘડાઓને એ જ જગાએ ખાડા ખોદી અંદર મૂકી દઈને ઉપર માટી થાપી દેવામાં આવી હતી. આમ, છેલ્લો વિસર્જનવિધિ પતી ગયા પછી સરાદિયાઓ કોઠા તરફ વળ્યા હતા. કોઠામાં રાહ જોતી સધવા બહેનો, દીકરીઓ કે ફોઈઓએ પોતે જે મીઠાઈ

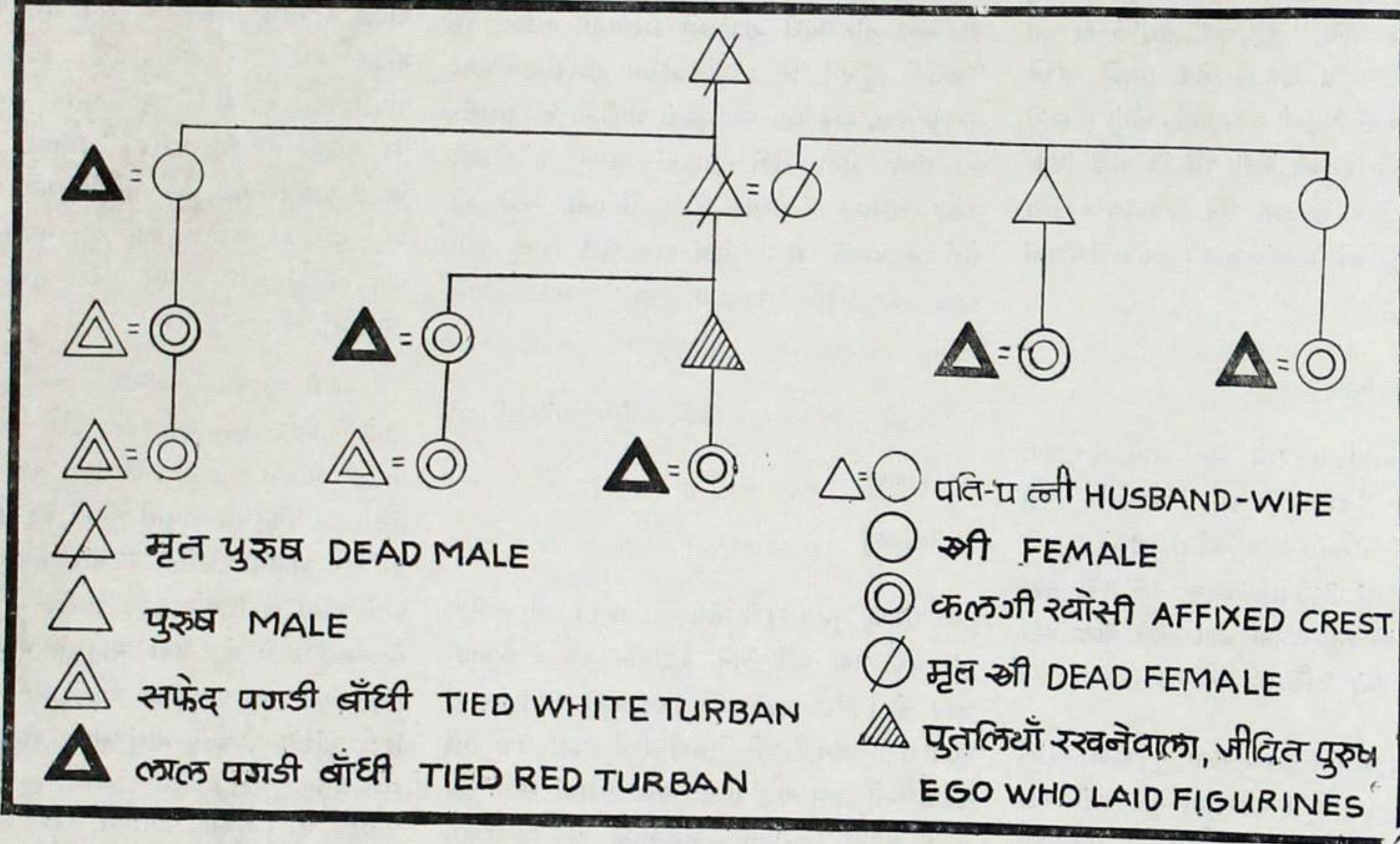
બજારમાંથી ખરીદીને આણી હતી તે સરાદિયાઓમાંથી સગપણની રૂએ પોતાના ભાઈ, બાપ કે ભત્રીજા હતા તેમને ખવડાવીને પારણાં કરાવ્યાં હતાં અને અપવાસ છોડાવ્યો હતો. સરાદિયાઓએ ચૂરમું ખાધું નહોતું.

પાઘડા બાંધવાનો વિધિ

આ લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી પિતૃઓનું ‘હરામણ અને નાત’ ન થાય ત્યાં સુધી લાલ પાઘડી ન પહેરી શકાય. જે કદાચ કોઈ પહેરે તો લોક મહેણું મારે. “તે તારા બાપનું શ્રાદ્ધ કર્યું છે તે પાઘડી પહેરી બેઠો છે?” આ ઉપરાંત સોનું પણ શરીર પર ધારણ ન કરી શકાય. “હરામણ” પછી લાલ પાઘડી પહેરવા માંડી હોય અને પિતૃપક્ષે બાપ કે દાદો, મા કે મોટી મા, કાકો કે કાકી જેવું નજીકનું કોઈ મરી જાય તો એમનું “હરામણ” થતાં સુધી લાલ પાઘડી પહેરવાનું બંધ કરવું પડે.

આથી જ આ “હરામણ” અને “જીવ વળાવવાનો” વિધિ પૂરો થયો તેને ત્રીજે દિવસે સવારથી પાઘડા બાંધવા માટેની તૈયારીઓ થવા માંડી હતી. સરાદિયાના પિતૃપક્ષે બાપની બેનનો વર, પોતાની બેનનો વર અને પોતાની દીકરીનો વર લાલ પાઘડા પહેરાવે અને એથી દૂરના જમાઈઓ સફેદ પહેરાવે એવો નિયમ છે. જે શ્રાદ્ધ કરતો હોય તેના માતૃપક્ષે મામા કે માસીની દીકરીઓના વર પણ લાલ પાઘડી બાંધે એવો રિવાજ છે. સરાદિયા પોતાની માનું શ્રાદ્ધ પણ કરતો હોવાને કારણે મામાની તથા માસીની દીકરીનો વર પણ લાલ પાઘડા પહેરાવે છે. (નુઓ પાના નં. ૧૬ પરનો આલેખ).

લાલ અને સફેદ પાઘડા કોણ પહેરાવે અને છોગું કોણ ખોસે
 किसने लाल पगड़ी, किसने सफेद पगड़ी बाँधी और किसने कलजियाँ लगाई
 WHO TIED RED & WHITE TURBANS, WHO AFFIXED CRESTS

લાલ અને સફેદના નિયમ ઉપરાંત પાઘડાની લાંબાઈ માટે પણ નિયમ હોય છે. પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવાનું હોવાથી બાપની બેનનો વર એટલે ફુઓ પચીસ હાથ લાંબો લાલ પાઘડો બાંધે છે, જ્યારે પોતાની બેનનો વર અને દીકરીનો વર પાંચ હાથ લાંબો લાલ પાઘડો બાંધે છે. સફેદ પાઘડા બાંધનારા સૌ કોઈ પાંચ હાથ લાંબા ચીરા બાંધે છે.

આથી ઉપરના નિયમ અને રિવાજ પ્રમાણે લાલ અને સફેદ પાઘડા માટેના ચીરા ફાડવામાં આવ્યા હતા. પાઘડા બાંધવા માટે સગાંઓ લાલ અને સફેદ કાપડના તાકા પોતાની સાથે જ લાવતા હતા, અને એમાંથી જોઈતા ચીરા ફાડતા હતા.

પાઘડાના ચીરા ફાડ્યા પછી “ભગવાનની જન્મ” પાથરવામાં આવી હતી. આ જન્મ માટેની લાલ ચાદરમાં પાઘડા બાંધનારાઓએ બબ્બે રૂપિયા નાંખ્યા હતા. આ રીતે એકઠી થયેલી રકમ શ્રાદ્ધ અંગે જે સહિયારું દેવું થાય તે વાળવાના ઉપયોગમાં લેવાનો રિવાજ છે. આમ, જન્મમાં એકઠી થયેલી રકમ વ્યવસ્થાપંચને સોંપવામાં આવી હતી.

આ પછી પાઘડા બાંધવાનો વિધિ શરૂ થયો હતો. સરાદિયાઓ બે-ચાર પંગતોમાં પગ પર બેસી ગયા હતા, અને જમાઈઓએ નિયમ પ્રમાણે લાલ કે સફેદ પાઘડા બાંધ્યા હતા. બાંધવા આવનારાઓમાં પણ ક્રમ હતો. પહેલાં બાપની બહેનનો વર, પછી બહેનનો વર અને પછી દીકરીનો વર. સરાદિયાને તેના બાપની બહેનના વરે પચીસ હાથનો લાલ પાઘડો બાંધ્યો હતો અને પોતાની બહેનના વરે તથા દીકરીના વરે પાંચ હાથનો લાલ

પાઘડો બાંધ્યો હતો, અને દરેકે પાઘડો બાંધીને હાથમાં બે રૂપિયા અને પાથેર જેટલી તમાકુ મૂકી હતી. લાલ પાઘડા બાંધનાર દરેકને સરાદિયાએ સફેદ ધોતિયું સામેથી આપ્યું હતું. શ્રાદ્ધ કર્યાના લગભગ એક વર્ષે સરસ્વતી નદીમાં અસ્થિવિસર્જન એટલે કે “હાડકાં નાંખવાનો” વિધિ થયા પછી લાલ પાઘડા પહેરાવનારાઓની પત્નીઓને એકેક સાલ્લો આપવાનો રિવાજ છે.

પુરુષોએ લાલ કે સફેદ પાઘડા બાંધ્યા પછી નજીકની તથા દૂરની બહેનોએ તેમના પાઘડામાં છોગાં ખોસ્યાં હતાં. છોગાં બે પ્રકારનાં હતાં. એક તો, આંબાનાં બે-ચાર પાનાં ખોસવામાં આવ્યાં હતાં. અને બીજું રંગબેરંગી પતરીમાંથી ગોળ ફૂલ બનાવીને બરૂની સળી પર બાંધીને તૈયાર કરેલાં છોગાં—જેને મોરકલગી કહેવામાં આવે છે તે બજારમાંથી ખરીદી લાવીને ખોસવામાં આવ્યા હતા. પાઘડા બાંધાવતી વખતે સરાદિયાઓના સૌથી નાનાં છોકરાં પણ જોડે બેસી ગયાં હતાં, અને એમને પણ પુરુષો તરફથી પાઘડાના લાલ-સફેદ નાનકડા ચીરા બાંધવામાં આવ્યા હતા અને એમાં પણ સ્ત્રીઓએ છોગાં ખોસ્યાં હતાં.

પાઘડા બાંધ્યા અને એમાં છોગાં ખોસાયાં પછી સરાદિયાઓ ઊભા થઈ ગયા હતા, અને બે પંકિતમાં ગોક-વાઈને સરઘસાકારે કોઠાની આસપાસ ફર્યા હતા. આ રીતે કોઠાની પરકમ્મા પૂરી કરીને સરાદિયાઓ પોતાનાં સગાંસ્નેહીઓને પ્રેમપૂર્વક ભેટ્યા હતા અને “શમરામી” કર્યા બાદ દાળ-રોટલાનું ભોજન લેવા બેઠા હતા. આ પછી ત્રણ દિવસનો વિધિ પૂરો થયો હતો અને સૌ કોઈ પોતપોતાને ઘેર જવા વિદાય થયા હતા.

અસ્થિવિસર્જન અથવા “હાડકાં નાંખવાનો વિધિ”:

“હરામણ” અને “નાત”ના પ્રસંગ પછી લગભગ એક વર્ષે અસ્થિવિસર્જનનો વિધિ થયો હતો. પિતૃઓનાં

અસ્થિફૂલને વર્ષોથી જે માટલીઓમાં સાચવી રાખેલાં તે માટલીઓ લઈ ફાગણ વદ ૭ને તા. ૨૪-૩-’૬૫ના રોજ કેટલાક માણસો અંબાજી નજીકમાં, સરસ્વતી નદીનું મૂળ છે ત્યાં કોટેશ્વર મહાદેવ અને કેટલાક પોથીના નજીક સરસ્વતી નદીના કિનારે ચેતર અને વેતર નામનાં સ્થળોએ ગયા હતા, અને બંને સ્થળોએ ગરોડા પંડ્યા-ઓએ વિધિ કરાવ્યા પછી નદીના જળમાં અસ્થિફૂલ પધરાવ્યાં હતાં. આ વિધિને “હાડ ગાળવા જવાનો” વિધિ પણ કહેવામાં આવે છે.

આ વિધિ બે દિવસ ચાલ્યો હતો. પહેલે દિવસે ચૂરમાનું ભોજન થયું હતું. તે દિવસે ૧ મણ ઘઉં, ૩ શેર ઘી અને ૧૨ શેર ગોળનું ચૂરમું થયું અને સરાદિયાઓ સાથે જે કોઈ સગાંઓ ગયેલાં તેમણે ચૂરમું ખાધું હતું. સરાદિયાઓએ ચૂરમું નહોતું ખાધું. પણ ઘરેથી બનાવીને લાવેલા રોટલા ખાધા હતા. આ વિધિ વખતે પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ ગઈ નહોતી.

બીજે દિવસે સવારે ગરોડા પંડ્યાએ થોડા મંત્રોચ્ચાર પછી નદીમાં અસ્થિફૂલ પધરાવ્યાં હતાં. અને એ પછી સરાદિયાઓએ નદીમાં સ્નાન કર્યું હતું. જે કપડાં પલળ્યાં તે બધાં ગરોડા પંડ્યાને આપી દીધાં હતાં, અને પોતે નવાં કપડાં ધારણ કર્યાં હતાં. ત્રણે ગરોડા પંડ્યાઓને શ્રાદ્ધ કરનાર દરેક જણે ૦૧ શેર ઘઉંનો લોટ, ૦૧ શેર ઘી અને ૦૧ શેર ગોળનું સીધું આપ્યું હતું, અને પોતાની શક્તિ મુજબ રૂ. ૧થી માંડી રૂ. ૫ સુધીની રોકડ રકમ દક્ષિણા તરીકે હાથમાં મૂકી હતી.

આ વિધિ પત્ન્યા પછી પ્રસાદ તરીકે સાથે લાવેલું ચૂરમું પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને પહોંચાડવામાં આવ્યું હતું

અને છોગાં મૂકનાર ફોઈ, બહેન કે દીકરીને એકેક સાડલો આપવામાં આવ્યો હતો.

શ્રાધ્ધનો ટૂંકો વિધિ

શ્રાધ્ધનો એક ટૂંકો વિધિ પણ હોય છે. આ વિધિ મરણ થયાના ચોથા દિવસે કરવામાં આવે છે. આ વિધિ એકાદ ભીલ સાધુ કરાવે છે. આ સાધુ ભીલોમાંથી વિરક્ત થયેલો અને કોઈ સંતભગતને “ગુરુ” બનાવી તેની પાસેથી મંત્રદીક્ષા પામેલો હોય છે. આ વિધિ વખતે ભીલ સાધુ જે મંત્રો બોલે છે તે ગરોડા બ્રાહ્મણે આપેલી માહિતી પ્રમાણે નીચે મુજબ છે:

પહેલો	માસ	નિર્મળનીર
બીજો	,,	જમીન પીર
ત્રીજો	,,	બભુતકા ગોળા
ચોથો	,,	હાડમાંસકા લોળા
પાંચમો	,,	પાંચ તત્તકા
છઠ્ઠો	,,	જેતકી છાયા
સાતમો	,,	દીપકકા મેળા
આઠમો	,,	નહીં ભરા નહીં શીટા
નવમો	,,	નવદવાર જીત્યા
સવા	હાથકો ભરમો,	સવા હાથકો અંસળો
	યાબદાહ,	ત્રણ આંગળ સળી,
	ત્રણોકમળ	એ ગાવંત્રી કુણુ પઢે
		બ્રહ્મા જેપી પઢે
		ગર્ભ ગાવંત્રી પઢે
		એટલા જાપ કઈ ગાવંત્રી,
		લઈ કરી અમરાવર જઈ
		વગણભેદા ગાવંત્રી પઢે તો રાધેકૃષ્ણ રાધેકૃષ્ણ

આ પ્રકારના સાધુને કાંબડિયા સાધુ કહે છે. ઉપરના મંત્રોમાં યોગવિદ્યા અભિપ્રેત છે. શ્રાધ્ધ જલદીથી પતાવવાના આ ટૂંકા વિધિને “હમળહમળ” કહે છે.

ઉપસંહાર

આટલી વિગતે આ પ્રસંગ જોયા પછી તેનું સામાજિક મહત્ત્વ આપણા મન પર દૃઢ થયા વિના રહેતું નથી. આ વિષે શ્રી પી. જી. શાહ તેમના “ધી દુબલાઝ ઓફ ગુજરાત” પુસ્તકમાં લખે છે:

“દૂબળાઓમાં પિતૃપૂજા, પરજણ અથવા મોટો દહાડો વિશેષ પ્રકારનું સમૂહ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ દિવસ ‘મોટો દહાડો’ તરીકે એટલા માટે ઓળખાય છે કે તે દિવસે કોઈ એક પિતૃની પૂજા ન થતાં ગોત્ર-સંબંધે જોડાયેલાં અનેક પિતૃઓની સાથે પૂજા થાય છે. આ પ્રસંગનું સામાજિક મહત્ત્વ ઘણું છે, કારણ ચાર પાંચ વર્ષે તે નિમિત્તે જેમના કુટુંબમાંથી એકાદ સભ્યનું પણ અવસાન થયું હોય તેવાં બધાં કુટુંબોનાં સગાંવહાલાં ભેગાં થાય છે. આ પ્રસંગે વ્યક્તિગત પૂજાને સ્થાને સમૂહ-પૂજાને ખાસ પસંદ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સમૂહપૂજા, નદીઓ અને ડુંગરાઓને કારણે મોટા વિસ્તારોમાં વેરવિખેર પથરાયેલી આદિવાસી પ્રજાના, સામાજિક સંગઠન ઉપર નવીન પ્રકાર પાડે છે.”

શ્રી શાહે દૂબળાઓ માટે કરેલું આ કથન ભીલ-ગરાસિયાઓને વિશેષ પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે, કારણ દૂબળાઓ બીજી વસતિની સાથે ગામમાં રહેતા હોય છે, જ્યારે અગાઉ જેનું તેમ ભીલ-ગરાસિયા તો ખેતરોમાં અલગ અલગ વસવાટ કરતા હોય છે, અને તેમનાં સગાંવહાલાં ઘણે દૂર દૂર પથરાયેલાં હોય છે.

આદિવાસી પ્રજાની આગવી જીવનવ્યવસ્થાને ટકાવી રાખનારું તથા તેને પોષણ આપનારું આ સમૂહજીવન જે તેના અનેક રિવાજો અને તહેવારોમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યું છે તેને આપણી નજરે મૂલવવામાં આપણે કયાંક ગંભીર ભૂલ ન કરી બેસીએ એવો ડર રહ્યા કરે છે. આપણી તેમના પર થતી અસર જેનો શરૂઆતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમના આ સમૂહજીવનને નષ્ટ કરી બેસશે એવું નથી લાગતું?

આદિવાસીઓને સંગ્રહાલયના નમૂના જેમ રાખી મૂકવાનો આરોપ કેટલીક વખત સમાજશાસ્ત્રીઓ સામે થાય છે, અને કહેવામાં આવે છે કે તેઓ તેમને આમ કરીને કાયમ માટે પછાત રાખવા માગે છે. સત્યથી વેગળી આવી બીજી કઈ વાત હોઈ શકે? કોઈ સાચો સમાજશાસ્ત્રી આગું ઈચ્છે નહિ. તે તો માત્ર એટલું જ કહે છે કે ધાર્મિક-સામાજિક-આર્થિક જીવનના તાણાવાણાણે ઊભી થયેલી આદિવાસી જીવનની ભાતને તેના સમગ્ર સ્વરૂપે આપણે ઓળખીએ અને કોઈ એકાદી ઘટનાને સમગ્ર સંદર્ભમાંથી છૂટી પાડીને તેને આપણી નજરે મૂલવવાની ભૂલ ન કરીએ. આદિવાસી માટે અત્યંત આવશ્યક એવા આ સમૂહજીવનની તેની પ્રથાને આપણે આજે આપણી વ્યક્તિગત જીવનપ્રથાને ધોરણે મૂલવવા માંડી છે, અને પરિણામે તેને નષ્ટ કરવા માંડી છે. આ કરવા જતાં આપણે તેને ક્ષયદો પહોંચાડવાને બદલે નુકસાન પહોંચાડી બેસીશું એટલી જ ચેતવણી સમાજશાસ્ત્રી આપણને આપે છે. શહેરમાં રહેતા માનવી માટે વ્યક્તિગત જીવન જેટલું આવશ્યક છે તેટલું જ કે તેથી વધુ આવશ્યક વગડામાં રહેતા આદિવાસી માટે સમૂહજીવન છે.

આ પ્રસંગને ચિત્રોમાં મઢવા પાછળ અમારી આ જ દૃષ્ટિ રહેલી છે એટલો એકરાર અહીં કરી લઈએ.

સમૂહ શ્રાધ્ધ

ગુજરાત રાજ્યકે આદિવાસી ગાંવ સળાલીમેં હમ પહુંચતે હૈં. રાજસ્થાનકી સરહદ પર અમ્બાજીકે પાસ કે પ્રદેશકી મુખ્ય આવાદી મીલ-નગરાસિયોંકી હૈ. યહ સંસ્કાર ડનકે હી કુછ કુલોંને મનાયા થા. ઈક લમ્બે અરસે સે ચલે આ રહે ઈસ સંસ્કારકા ડનકે જીવનમેં ધાર્મિક ડીર સામાજિક ડોનોં દૃષ્ટિયોંસે અનોખા મહત્વ હૈ.

પ્રદેશ ડીર નિવાસી

બનાસકાંઠા જિલ્લેકે મીલ ગરાસિયે વિભિન્ન પિતૃસત્તાક વહિર્લગ્ન કુલોં ((Patri-archal Exogamous Lineages) મેં બંટે હુએ હૈં. પહાડી વિભાગોંમેં રહેનેવાલે ઈન ગરાસિયોંકી જ્ઞોપડિયાં અલગ-અલગ હોતી હૈં. અલગ-અલગ જ્ઞોપડિયોંસે બને ઈનકે ગાંવ મીલકે અંતર પર હોતે હૈં. ઈસ ઈલાકેકે ગરાસિયોંકી કુટુમ્બ વ્યવસ્થા અધિકતર સંયુક્ત હૈં. પરંતુ વિસ્તૃત પ્રકારકે કુટુમ્બ (Extended type of family) મી યહાં મિલતે હૈં. યાની અપની જમીન સાજ્જેમેં જોતતે હુએ મી શાદી-શુદા મહાઈ અપની અલગ-અલગ જ્ઞોપડિયોંમેં અલગ-અલગ રહેતે હૈં.

ડસ પ્રકાર વિકરે હુએ સગેસંબંધી ડીર સ્નેહી-જન તીજ-ત્યોહાર પર યા મેલે-બાજારમેં મિલતે હૈં. ઈનકા યહ મિલન ઈક ડૂસરેકી રાજી ખુશી પૂછકર અક્સર નાચ-ગાનકા રૂપ લે લેતા હૈ. લેક્રિન ઈનકે અલાવા મી કુછ ઈસે મોક્રે આતે હૈં જબ યે લોગ અપને આપસી ફસાડોંકો મિટાકર ઈક ડૂસરેસે કંધેસે કંધા મિલાકર અપને પ્રચલનકે મુતાબિક્ક અન્ન યા રકમ કા ચન્દા ઈકટ્ઠા કર આનન્દ મનાતે હૈં. લેક્રિન ઈસે અવસર ડનકે જીવનમેં કમી-કમ્બાર આતે હૈં. ઈક ગાંવમેં ઈક હી કુલકે લોગ આમ તોર પર અપની અલગ-અલગ જ્ઞોપડિયાં બનાકર રહેતે હૈં. વઢી-વઢી વસ્તિયોંમેં ડો-તીન કુલકે લોગ અલગ-અલગ મુહલ્લોંમેં મી બસતે હૈં. જન્મ, મરણ, શાદી, જમીન જોતને, ફસલ કાટને યા કિસી બાહરી આફતકે વક્ત, યા કિસી ડોષકે કારણ કિસીપર જુરમાના હુઆ હો ડીર ડસે ચુકાના હો તો ગાંવકે લોગ ઈક ડૂસરેકી મદદ કરતે હૈં. કૈસી મી પરિસ્થિતિ હો વે અપની સામર્થ્ય કે મુતાબિક્ક વિભિન્ન મસલોંકો હલ કરનેમેં સક્રિય સહયોગ ડેતે હૈં. આદિવાસિયોં કે સામાજિક, આર્થિક ડીર સાંસ્કૃતિક

જીવનમેં નજર આનેવાલી ઈકતાકી ભાવના વિરલ ડીર સરાહનીય હૈ. પહાડી પ્રદેશોંમેં ઈક ડૂસરેસે અલગ-અલગ રહેનેવાલે વે ઈસા કરકે ખુદ અપની જિન્દગીસે શુષ્કતા ડીર ડકલાહટકો ડૂર કરતે હૈં. યહી નહીં, જીવનકે અનેક અવસરોંમેં ખુશી, ડલ્લાસ, સહકાર ડીર ઈકતાકે જરિયે અપની જિન્દગીકો ડીર અધિક જીનેકે ક્રાવિલ બનાતે હૈં.

વ્યાપકતા

સામૂહિક રીતિસે શ્રાધ્ધ કરનેકી પ્રથા બનાસકાંઠા જિલ્લેકે અલાવા ગુજરાતકે ડૂસરે ક્ષેત્રોંકે આદિ-વાસિયોંમેં મી પાચી જાતી હૈ. મરૂચ, સૂરત ડીર બલસાર જિલ્લેકે ગામિત, ધાનકા, ડૂબલા ડીર ઘોડિયા જન-જતિયોંમેં મી ડો-યા પાંચ સાલકે બાદ સામૂહિક રીતિસે અપને પૂર્વજોંકા શ્રાધ્ધ કરનેકી પ્રથા હૈ. ઈસ તરહકે સંસ્કાર કિયે જાનેવાલે ડિનકો ‘મોટો ડહાડો’ ડીર વિધિકો ‘પરજળ’ કહા જાતા હૈ. ઈસ સંસ્કારકે વક્ત મૃતાત્માઓંકી તર્પણ વિધિ જાતિકે પુરોહિતસે મંત્રોચ્ચારણ કરાકે કી જાતી હૈ. પ્રેત મોજ (કાયટું) કરકે સબ ચલે જાતે હૈં.

(देखें दि दुबलाज आँफ़ गुजरात, पी० जी० शाह, पृष्ठ ९२-९६ और ट्राइबल लाइफ़ इन गुजरात, पी० जी० शाह; पृष्ठ ६१)

पंचमहाल, बड़ौदा, सूरत और बलसार जिलोंमें नायका, नायकडा नामकी जातिमें भी इसी तरह 'मोटो दहाड़ो' और 'कायटु' मनाया जाता है। (देखें नायकाज एन्ड नायकडाज—पी० जी० शाह; पृष्ठ १७) पंचमहालके झालोद क्षेत्रके भीलोंके गरीब परिवार दो-तीन सालों पर एक बार मिलकर अपने मृतात्माओंका श्राद्ध करते हैं। उस वक्त वे अपने पुरोहितसे जिन्हें 'गोर' या 'रावल' कहा जाता है मंत्रोच्चारण कराकर तर्पण विधि कराते हैं; और सभी मौजूद आदमी रोते पीटते हैं; और प्रेत भोज (कायटु) खाते हैं। (देखें गजेटियर ऑफ़ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी, भाग २. गुजरात पोपुलेशन; हिन्दुज; पृष्ठ ३१०)

इस तरह गुजरातकी बहुत सी आदिवासी जातियोंमें मृतात्माओंके नाम पर दो चार वर्ष या काफ़ी लंबे अरसेके बाद सामूहिक श्राद्ध करनेका रिवाज है। सामूहिक श्राद्ध-संस्कारके अलग अलग कारण बताये जाते हैं। उनमें से नीचे दिये तीन ध्यान देनेके काबिल हैं।

१. माली हालत खराब होनेकी वजहसे लम्बे अरसेके बाद सामूहिक श्राद्धमें होनेवाले कुल खर्चको आपसमें बाँट लेना अनुकूल पड़ता है।

२. बिखरी हुई आबादीके कारण रिश्तेदारों और दोस्तोंके लिये एक साथ बार-बार मिलना संभव

नहीं होता लेकिन अनुकूल दिन सब पिंडदान-विधि और प्रेतभोजमें शामिल हो सकते हैं।

३. प्रचलित लोक-वहमोंके मुताबिक़ बीमारीसे, भूत-प्रेतसे या दूर्घटनासे मीत पानेवाले प्रेत बनते हैं। ये मृतात्मा अपने रिश्तेदारोंके अलावा अपने इलाक़ेकी दूसरी जातियोंके लोगोंको भी तंग करती हैं। यही वजह है कि उस इलाक़ेके दूसरे लोग भी इन मृतात्माको खुश करना और पूजनके अवसर पर शामिल होना पसंद करते हैं।

इस तरह आदिवासी लोग प्रेतात्माओंको संतुष्ट करते हैं। इसके अलावा सामूहिक विधि द्वारा अपनी जाति और दूसरी पड़ोसी जातियोंमें सहकार और एकता स्थापित करते हैं। इस अवसर पर अपनी जातिके रिश्तेदारोंके अलावा उस इलाक़ेकी दूसरी जातियोंके आपसी संबंध भी महत्वपूर्ण स्थान रखते हैं।

हिन्दू धर्मका असर

हिन्दुओंसे सम्पर्क बढ़नेके कारण इन जातियोंमेंसे कुछमें सामूहिक श्राद्धका रिवाज कम होता जा रहा है। धीरे-धीरे हिन्दुओंके समान इनमें भी हर साल भाद्रपदके श्राद्धपक्षमें अलग-अलग श्राद्ध करनेका रिवाज बढ़ रहा है। साबरकांठा जिलेके शामलाजी क्षेत्रके गरासिये, सूरत और बड़ौदा जिलोंके कुछ विभागोंके गामित और धानका जातियोंके आदिवासियोंने अपनी जातियोंमें प्रस्ताव पास करके प्रेतात्माओंके लिए सामूहिक श्राद्ध पर जो रुपया खर्च होता है उसके खिलाफ़ सख्त विरोध प्रगट किया है। और सामूहिक श्राद्ध और कायटु प्रथाको बंध करनेके लिये तैयार हुए हैं।

कुछ ने तो कुटुम्बके या वंशके या कुलके अगुआ की मृत्युके बाद स्मृतिस्तम्भ बनाना भी बन्द कर दिया है। (देखें श्री गरासिया पंचनुं—बंधारण प्रकाशक: श्री गरासिया पंच समिति, शामलाजी पान २३ और ट्राइबल लाइफ़ इन गुजरात, पी० जी० शाह; पृष्ठ ६२)

इस रिवाजकी इतनी भूमिका प्राप्त करनेके बाद हम फिर एक बार अपने उसी गरासिया गाँव सणालीमें पहुँचते हैं। यह सामूहिक श्राद्ध किस तरह मनाया जाता है, उसके ब्यौरेसे ही उसके स्वरूप और महत्व को हम समझेंगे।

'हरामण नात' के नामसे परिचित और सणालीमें किये गये इस सामूहिक श्राद्धमें तीन गाँवोंने भाग लिया: सणाली, रूपपरा और हाथीपगला। इन तीन गाँवके भील-गरासिया आदिवासियोंके पाँच कुलोंने इसमें हिस्सा लिया: तराल, गमार, मकवाणा, बम्बुरिया और खोखरिया।

तीनों गाँवोंमें उपरोक्त पाँच कुलोंमें तराल कुलके लोगोंकी तादाद अधिक होनेसे यह जातिभोज 'तराल न्यात' कहलायी। वैसे दूसरे चार कुलोंने भी इसमें हिस्सा लिया। न्यातमें शामिल होनेवाले परिवारोंकी तादाद इस प्रकार थी।

गाँवका नाम	तराल परिवार	अन्य परिवार	कुल परिवार
१. सणाली	५६	४	६०
२. रूपपरा	४५	३	४८
३. हाथीपगला	३६	१४	५०
कुल जोड़	१३७	२१	१५८

इस तरह जाहिर श्राद्ध करनेवाले १५८ परिवारोंमें से १३७ तरालोंके और बाक़ी २१ गमार, मकवाणा, बम्बुरिया और खोखरिया कुलोंके परिवार थे। श्राद्ध-संस्कारकी व्यवस्था करनेके लिये तीनों गाँवोंके तरालोंके सात मुखियाओंकी एक 'व्यवस्था-पिका समिति' (व्यवस्था-पंच) बनायी गयी। इनमें दो सणाली, दो रूपपरा और तीन हाथीपगलाके लोग थे। बाक़ी चार कुलोंके मुखियाओंने समितिकी तरफ़से जो काम सौंपा गया उसे किया।

पितृआत्माओंको तर्पण देनेका दिन मुक़र्रर करनेके लिये जातिभोज देनेसे एक महीना पहले ही सणाली गाँवमें पाँचों कुलोंके मुखियाओंकी बैठक हुई। इस क्षेत्रके गरासियोंके पुरोहितों (गरोड़े) को भी उसमें बुलाया था। गरोड़ोंने पंचांगमें से देखकर एक शुभ दिन निश्चित कर दिया।

इसके बाद पाँचों कुलोंके मुखियाओंने आपसी मत-भेदों और पुराने झगड़ोंको निबटाना शुरू किया और

चन्द पुराने झगड़ोंका फ़ैसला भी कर लिया। बाक़ी बचे झगड़ोंको सुलझानेके लिये एक सप्ताह बाद सणालीमें फिर मिलना तय पाया। फिर तो दूसरी बैठकमें मुखियाओंने सारे झगड़ोंका फ़ैसला कर लिया। जानवरोंकी चोरी, शादी-शुदा औरतोंको भगाकर शादी करना, खड़ी फसलको चरा डालना, और ऐसे ही बहुतसे छोटे बड़े झगड़ोंका मुआवजा वहीं दिलवा दिया गया। फिर उसी जगह पर बकरेको काटकर दावत खाकर सब चले गये। पहली बैठकके समय 'गरोड़ों' से चूरमेके लड्डूका भोजन कराया था। वह हड़ाद गाँवका रहनेवाला है, और इन पाँच कुलोंके अलावा और भी सात कुलोंका वह पुरोहित है। यह सात कुल—परमार, डाभी, राठोड़, धांगी, पारधी, कोदरवीहा, सुवेण-और परजण विधि करनेवाले पाँच कुल इस प्रकार कुल मिलाकर बारह कुलोंके गरासिये श्राद्ध विधिमें शामिल हुए। इन बारह कुलोंमें खान-पान और शादी-ब्याहका रिश्ता है। इस तरह संबंधके कारण इन बारह पितृ-

सत्ताक बहिलर्गन कुलों (Exogamous Patrilineal Groups) के लोगोंने इस संस्कारमें हिस्सा लिया।

इस अवसर पर पितृपक्ष, बेटी और बहनके ससुरालवालों (Affines) के अलावा अपने स्नेही-मित्रोंको भी बुलाया गया था। आमंत्रण खास आदमी द्वारा भेजा गया था। आमंत्रण ले जानेवालेको 'जण' कहते हैं। पालनपुर, सिरौही, पोशिना, मेवाड़, दांता, हड़ाद सणाली और इडरको मिलाकर कुल सात इलाकोंके करीब २०० गाँवोंसे करीब दस हजार आदमी सणाली आये थे। बनासकांठा, साबरकांठा और राजस्थानके इलाक़ेसे निकटके लोग पैदल और दूरके ऊँटों या गाड़ियों पर सवार होकर सणाली आये थे।

सणालीके तराल कुलवंशीय वयोवृद्ध भेमा पनाने बताया कि उसने अपने पिताके बापका और अपने बापका श्राद्ध किया जिसका वंशवृक्ष (Geneological table) यों है।

डेटली पेटीना पितृओनुं श्राद्ध उर्थु
कितनी पीढियाँके पितृओंका श्राद्ध किया

SRADDHA PERFORMED FOR ANCESTORS OF HOW MANY GENERATIONS

नाम NAME	पीढी GENERATION	अटक SURNAME
वीरोजी VIROJI	△	कोदरवीहा KODARVIHA
जोताजी JOTAJI	△	कोदरवीहा KODARVIHA
जुगोजी JUGOJI	△	तराल TARAL
जेठाजी JETHAJI	△	तराल TARAL
मोनाजी MONAJI	△	तराल TARAL
लालाजी LALAJI	△	तराल TARAL
पनाजी PANAJI	△	तराल TARAL
भेमाजी BHEMAJI	△	तराल TARAL

भेमाजीने आ जेठेनुं श्राद्ध उर्थु.
भेमाजीने इन दोनोका श्राद्ध किया।
BHEMAJI PERFORMED SRADDHA OF THESE TWO

आ पछी अटक जेहल गइ
इसके बाद अटक बदल गई
SURNAME CHANGED
AFTER THIS

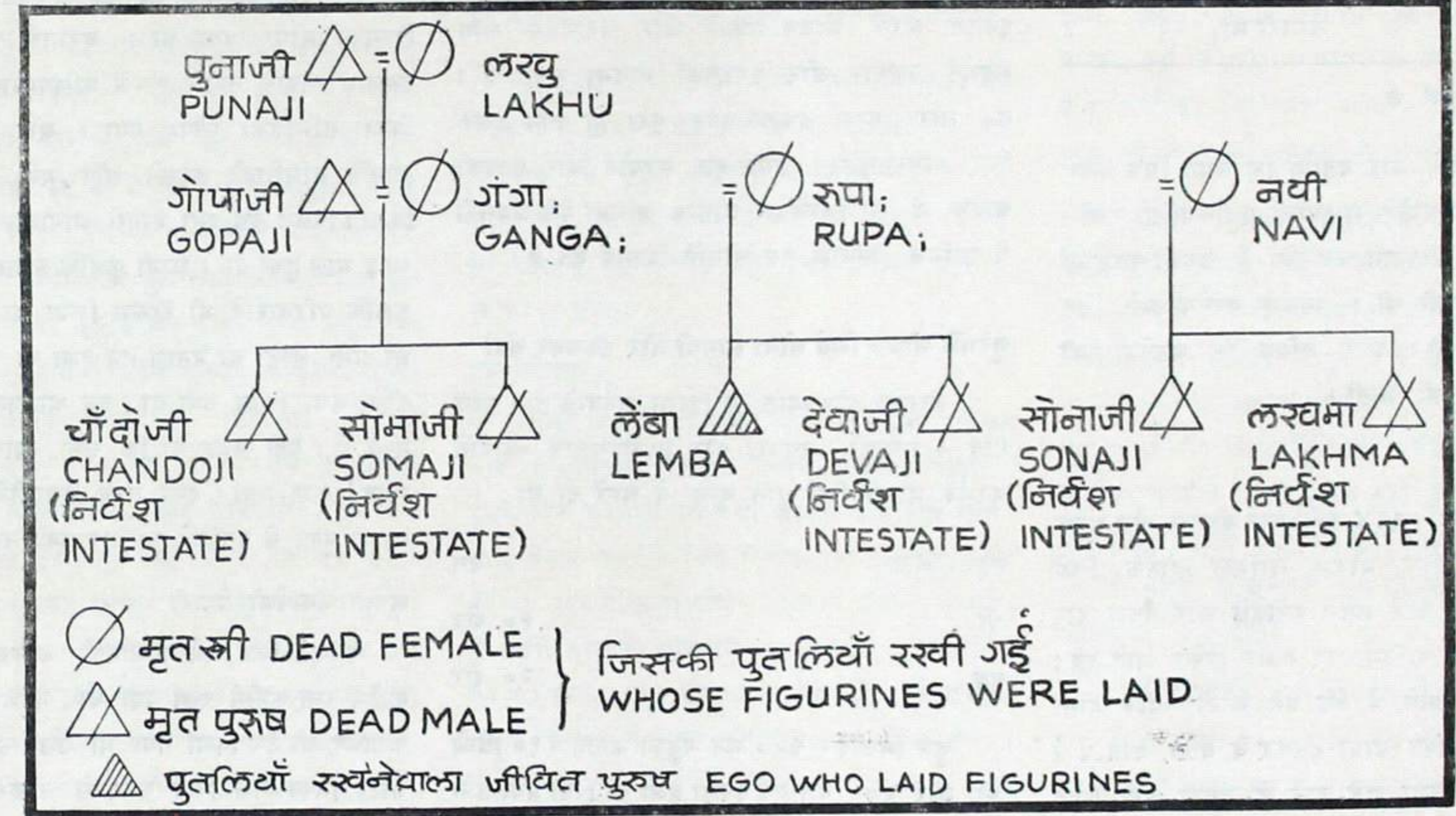
△ जीवित पुरुष LIVING MALE   △ मृत पुरुष DEAD MALE

रूपपरानिवासी भेमा पनाके जिम्मे इस भोजकी जिम्मेवारी थी। भेमाके कथनानुसार तराल खानदानके परिवारोंने अपने दो पीढीके मृतात्माओंका श्राद्ध किया। आखरी श्राद्ध भेमाके दादा (Grand Father) लालाजीने अपने तीन मृतात्माओंका सणालीमें किया

था। इस गाँवमें यह अवसर करीब ४०-५० सालके बाद आया था। इस मौके पर कुल मिलाकर दोसौ पुतलियाँ रखी गयी थीं। जिनमें नब्बे पुरुषोंकी और एकसौ दस स्त्रियोंकी थीं। एकसे अधिक पत्नी करनेकी प्रथाके कारण स्त्रियोंकी पुतलियाँ अधिक थीं। यह

भी भेमाने बताया था। सणालीके ही लेम्बा गोपा (तराल) ने अपने परिवारके ग्यारह मृतात्माओंकी पुतलियाँ रखी थीं; जिनमें सात पुरुषोंकी और चार स्त्रियोंकी थीं।

डो.डो. डेटली अने डोनी पूतणीओ मूडी : अेक दृष्टांत
किसने किसके लिये पुतलियाँ रखीं : एक दृष्टांत
WHO LAID FIGURINES AND FOR WHOM : AN ILLUSTRATION

पुरुष पुतली संख्या	स्त्री पुतली संख्या	पुतलियाँ	कुल
दादा	दादी	१	२
पिता	-	-	१
पहलिमांसे उत्पन्न निर्वंश सौतेले भाई	पहली मां	१	३
दूसरी मांसे उत्पन्न निर्वंश सगा भाई	दूसरी मां	१	२
तोसरी मांसे उत्पन्न निर्वंश सौतेले भाई	-	-	-
तोसरी मांसे उत्पन्न निर्वंश सौतेले भाई	तीसरी मां	१	३
कुल ७	४	११	

लेम्बा गोपाने और बताया कि उसने सिर्फ अपने निर्वंश सगे और सौतेले भाइयोंकी पुतलियाँ ही रखीं। जिन भाइयोंका खानदान चल रहा है, उनकी पुतलियाँ उनके बेटोंने रखी थीं। निर्वंश मरनेवालेको 'देव होगया' कहते हैं। और अविवाहित मरनेवालोंकी पुतलियाँ नहीं रखी जाती।

भोज

बाईस अप्रैल १९६४ तदानुसार बुधवार चैत शुक्ल पक्ष ग्यारसके दिन भोजमें शामिल होनेके लिये सुबहसे ही लोग आने लगे। करीबके लोग पैदल और दूरवाले ऊँटों या गाड़ियों पर सवार होकर आते रहे। जैसे जैसे लोग आते थे वैसे वैसे कीडी नदीके दोनों किनारों पर पेड़ोंका साया ढूँढ़कर वे बैठते जाते थे। एक तरफ लोग जमा होते जाते थे, दूसरी ओर श्राद्ध

व्यवस्था करनेवाले दूसरे दिनके लिये चूरमेंके भोजकी तैयारी करनेमें मशगूल थे।

चूरमा और दाल-रोटलेका भोज

ऐसे अवसर पर बड़ी तादादमें श्राद्ध करनेवालोंके संबंधी और दोस्त जमा होते हैं। दूसरे दिन हरामण विधिके पूरा होने पर चूरमा और तीसरे दिन सबोंको विदा करनेसे पहले दाल-रोटलेका भोजन देनेका रिवाज है। दोनों दिनोंके प्रेत भोज या पिंडदानके भोजकी पूर्व तैयारीके लिये रुपयोंका चंदा और साधन सामग्री इकट्ठा करने, भोजन पकाने और परोसनेमें लोग अद्भुत सहकार और संगठनकी भावना रखते हैं। यह सारा काम सफलतापूर्वक पूरा हो जाय इसके लिए व्यवस्थाशक्ति, समझ-बूझ, सहयोग और एकाकी भावना ये गुण जिम्मेदार लोगोंके अलावा ऐसे अवसरों में शामिल होनेवाले सब लोगोंमें दिखाई देते हैं।

चूरमेंके भोजके लिये सीधा सामग्री और रकमका चंदा

'हरामण और न्यात' में हिस्सा लेनेवाले तीन मुख्य गाँव — सणाली, रूपपरा और हाथीपगलाके लोगोंने चूरमेंके भोजके लिये प्रति चूल्हा ये चीजें दी थीं:

गेहूँका आटा	३ मन
घी	१० शेर
गुड़	२० शेर

कुल मिलाकर ६५० मन गेहूँका आटा, ११० डिब्बे घी, और २०० मन गुड़ इकट्ठा हुआ था। घी प्रयाप्त न

मिलनेके कारण ४० डिब्बे तेल हड़ादके बनियेकी दूकानसे खरीदा गया। इसी तरह कुछ गुड़ भी खरीदना पड़ा। श्राद्धसमाप्तिके पश्चात् प्रति पुतली ३४ रुपये डेढ़ आनेकी रकम चन्दमें ली गयी। इस रकमसे गुड़ और तेलकी कीमत चुकायी गयी। हर एक आदमी गेहूँ अपने घरसे पीसकर आटेको कोठेमें रख गया। ऊपरके तीन गाँवोंके १५८ कुटुम्बोंने फी चूल्हा सीधा जमा किया था। इनमें १३७ कुटुम्ब तरालके थे, और बाकी २१ कुटुम्ब गमार, मकवाणा, बंबुरिया और खोखरियाके थे। इन चारों कुलोंके २१ कुटुम्बोंने फी चूल्हा अपने हिस्सेका सीधा दिया था। चूरमाके भोजका सारा इंतजाम गाँवोंके तराल कुलके मुखियाओंकी व्यवस्थापिका समितिको सौंपा गया। और चारों कुलके लोगोंने समितिकी तरफसे सौंपे गये कामको पूरा किया। पिछले वर्ष इसी भागमें ध्रांगीवासमें ध्रांगियोंका श्राद्ध भोज हुआ था। ध्रांगी कुलोंके अलावा उसमें दूसरे कुलोंके परिवारोंने भी हिस्सा लिया था। उस समय भी प्रति चूल्हा जो प्रमाण तय हुआ था उसके अनुसार सीधा जमा किया गया था। तब श्राद्धकर्त्ताओंमें ध्रांगी मुख्य थे। यही वजह थी कि उस 'न्यात' को 'ध्रांगी न्यात' कहा गया। इसी तरह सणालीके अवसर पर तराल मुख्य थे इसलिये उसे तरालकी नात कहा गया।

चूरमा बनानेकी तैयारी

इकट्ठे किये गये सामानको बांसकी पट्टीसे बने कोठेमें एक कोनेमें रखा गया था। गेहूँके आटेके ढेरको फैलाकर जो ढेर किया गया था उसमें से चूरमेंके लिए आटा निकालनेके लिये घरघरसे टोकरे और फावड़े

एकत्रित किये गये थे। आटा फेलानेके लिये दुसूती चद्दर सणाली गाँवके मुखियाने दी थी। नदीके पानीसे आटा बाँधनेके बाद उसे कूटनेके लिये घर-घरसे मुसल जमा किये गये थे। कोठेके ढेरमेंसे नदी किनारे टोकरोंमें आटा लाया गया। फिर पत्थरोंकी शिलाओं पर थोड़ा थोड़ा आटा लेकर उसे गुंधा गया और मूसलोंसे कूटा गया। यह काम केवल पुरुषोंने ही किया। कुछ नौजवान कोठेमें से आटा लाकर, उसे गुंधकर कूटते थे और इस तरहसे गुंधे हुए आटेसे या मोटी लोईमें वे 'रोटला' थापनेका काम बड़ी स्फूर्ति और सफलतासे कर रहे थे। दो-चार वयस्क पुरुष इन सब कार्यों पर नजर रख रहे थे और जरूरत पड़ने पर सूचनाएं करते थे। बाटा या रोटलोंको सेंकनेके लिये १० फुट लम्बी दो फुट चौड़ी ढाई फुट गहरी पन्द्रह-बीस भट्टियाँ तैयार की गई थीं। पासकी टेकरियोंमें से लम्बी शिलायें काट लाकर लगभग सवा तीन फुट लम्बे और सवा दो फुट चौड़े पत्थर बनाकर ऐसे दो दो पत्थर हरेक भट्टी पर रखे गये। नजदीकके जंगलोंसे चुनकर लायी लकड़ियां भट्टियोंमें जलानेके काम आ रही थीं। पत्थरों पर रोटले सेंके गये। इस तरहसे सेंके हुए रोटले नदी किनारे कूटकर फिर उन्हें टोकरोंमें भर-भरकर कोठेमें फैलाकर ढेर किया गया। फिर वहाँ पर उसमें घी, तेल और गुड़को मिला कर चूरमा तैयार किया गया। चूरमा तैयार करनेका काम भी तीन चार बड़ी उमरवालोंकी देखरेखमें नौजवानोंने ही सम्भाला हुआ था। पहले दिन सबेरेसे रातको देर तक चूरमा बनानेका काम चला। इस काममें बड़े लोगोंने नौजवानोंका हर

समय मार्गदर्शन किया; इसके अलावा व्यवस्थापिका समितिके एक दो सदस्योंने सीधा सामग्री देनेसे लेकर चूरमा तैयार होने तक सब कामों पर नजर रखी, और सूझ-बूझ और मेहनतसे चूरमा तैयार करनेका भगीरथ काम पूरा किया।

चूरमाका भोजन

दूसरे दिन सबेरे ही 'हरामण' विधि शुरू हुई और शामको खत्म हुई। फिर फौरन ही लोगोंको चूरमा परोसा गया। बीस-पचीस लम्बी कतारोंमें लोग खाने बैठे थे। औरतों और मर्दोंके लिये अलग पंगतें नहीं थीं।

आदिवासियोंमें स्त्री और पुरुषोंमें कमसे कम भेदभाव है उसका यह एक अच्छा दृष्टांत है। कुछ औरतोंने कुछ चूरमा ओढनके पल्लेमें बाँध लिया था। कुटुम्बोंमेंसे बूढ़े या कमजोर जो इस अवसर पर नहीं आ सके थे वह चूरमा उनके लिए प्रसादके तौर पर ले जाया गया।

दाल-रोटला

तीसरे दिन पगड़ी बाँधन और 'रामरामी' विधिके बाद दाल-हाथकी रोटीका भोजन करानेकी तैयारियाँ दूसरे दिन चूरमाके भोज हो जानेके बाद होने लगीं। दाल तैयार करनेके लिये विशेष तरहके मटके कोठेमें ही दो बड़ी भट्टियाँ खोदकर उनपर चढ़ा दिये गये। ये मटके हड़ादके कुम्हारसे मकई देकर बदलेमें लिये गये थे। फी घर १०० रोटला बनानेके लिए तीनों गाँवोंकी औरतें रातको घर गईं और रात भर रोटले सेंककर फिर भी बहुत सबेरे ही टोकरोंको सिर पर उठाये

कोठेमें रोटलोंका ढेर कर गयीं। इस प्रसंगके तीसरे अर्थात् अंतिम दिन सारी विधियाँ पूरी करनेके बाद दोपहरको दाल रोटलेका भोज हुआ। पिछले दिनकी तरह पंगतमें बैठकर सबने दाल-रोटलेका भोजन किया। पलाशके पत्तोंके दोनोंमें सबोंको दाल और पलाशके पत्तों पर रोटले परोसे गए। पीनेका पानी भी पलाशके पत्तोंके दोनोंमें दिया गया।

भोजका उपरोक्त व्यौरा देखनेसे मालूम होता है कि खाना बनानेके लिए स्थानीय वस्तुओंका उपयोग किया गया। सामग्री जुटानेसे लेकर भोजनकी वस्तुएँ बनाने, परोसने और व्यवस्था बनाये रखनेमें सभीने अनुशासन और सूझ-बूझ दिखाई। इसकी बावत एक लोक कार्यकर्त्ता श्री मनुभाई भट्टने ठीक ही कहा है:

“भोजके सम्बन्धमें सहकारका यह दृश्य सचमुच देखने योग्य होता है। शान्तिके साथ सभी अपने कामोंमें लीन रहते हैं। मानो चींटियोंका दल हो। ऐसे भोजोंके वक्त हज़ारों आदमी इकट्ठे होते हैं। किसीको भी कोई गिला या शिकवा-शिकायत नहीं होती। भोजन परोसनेका काम किसी एक गाँवके लोगोंको सौंपा जाता है। परोसनेवाले इतने कुशल होते हैं कि बिना शोर-गुल सभी भोजन कर लेते हैं। खानेवालोंकी तादाद कितनी भी हो खाद्यान्नकी कमीवशीकी किसीको ज़रा भी खबर नहीं होती।”

(देखें सत्याग्रह, वर्ष २ अंक ३९ पान ३४६)

तेईस अप्रैल १९६४ चैत्र सुद बारस गुरुवारके दिन यानी दूसरे दिन सुबह सभी श्राद्धमें भाग लेनेवाले नाईके

पास बाल, दाढ़ी, मूँछ मूँडाकर नदीमें नहानेके बाद श्राद्ध विधिके लिये तैयार हो गये।

नदी किनारे गरोड़ोंने लाल और सफ़ेद चट्टरों पर क्रमानुसार स्त्री और पुरुष मृतआत्माओंकी पुतलियाँ सजाकर पिंडस्थापनाका काम शुरू किया। पिंडदान-विधिके लिये चावलसे देवोंका साथिया बनाया गया। श्राद्ध करनेवाले स्नान करनेके बाद सर पर धोती ओढकर गीले कपड़ों सहित ही पिंडस्थापन स्थल पर आकर बैठे। पुरोहितोंने हरेक श्राद्ध करनेवालेको जनेऊ पहनाकर तिलक किया। फिर उन मृतआत्माओंका नामोच्चारण किया गया जिनकी पुतलियाँ वहाँ रखी गयी थीं।

श्राद्धक श्रद्धापूर्वक यह नामावली सुनते रहे। फिर पुरोहित और श्राद्ध करनेवाले मंडपमें गये। मंडपमें जाते समय उन्होंने नदीके किनारेसे सब पुतलियोंको इकट्ठा करके उन्हें फिरसे सज्जादानकी खाटके पास लाल और सफ़ेद चट्टरों पर सजा दिया। सज्जादान खाट पर धोती जोड़ा, लोटा, तसला और जूते रखे गये थे। खाटके बीचोंबीच चावलसे गरोड़ेने पितृ-प्रतीक बनाये। इसके पश्चात् पुरोहितोंने हाथमें माला लेकर नीचे लिखा मंत्र उच्चारित किया।

पिंडदान-विधि और तर्पण-विधिके मंत्र

प्रथम आह्वान मंत्र
सूणो देवम्
महा मंत्र
अगन कारणम्

देव कारणम्
जे कारणम्
जे कर्तम्

प्रायश्चित्त विधि

लभ्यते श्री महामंत्रं।

महा पापम्
हत्यासर्वनाशम्।

ते माटे ब्राह्मणोंने सौ नमस्तम्

कुडी शाखम्

हेड हेडम्।

स्त्री हत्या, गोत्रहत्या, बाल हत्या स्वान हत्या,

मांजार हत्या, सर्प हत्या,

नोल हत्या, गोहत्या,

एटली हत्याओ प्रमुख धर्व करशनम्।

और तदुपरांत दान संकल्प विधि

भायगवंतनम,

हेमदानम्,

रूपादानम्

नाळी खेली, संगी बंगी, पूजा फरंगी

एडुअष्टली, जळ अष्टली

कहे वेदविप्रा, हाथे न्यारा, पंथे न्यारा

हेम जप तप पमाया दक्षणा घणु

तो प्रथम महामंत्रम्

सम्पूर्ण भये राधेकृष्ण

इस विधिके समय मंडपके बाहर स्त्रियाँ रोती रहीं।

वैतरणी संकल्प

श्लोकोच्चारके पश्चात् गरोड़ा पुरोहितोंने पिंडदान विधिकी समाप्तिकी घोषणा की और स्त्रियाँ पितृपूजनके लिये कोठेमें आकर बैठीं। सज्जादानकी खाटके आगे सफेद और लाल चट्टरों पर पुतलियाँ रखी हुई थीं। उनके पास ही दो-तीन दोनोंमें चूरमा रखा गया था। स्त्रियाँ आयीं। उन्होंने पुतलियों को प्रणाम किया; चूरमेको मसला और चूरमेसे चन्द कण लेकर एक टोकरीमें रखकर वे यह कहती जा रही थीं:—‘आखिरी बार खिलती हैं, सो खा लेना।’ खिलानेके बाद कोठेके प्रवेश द्वारके पास पानी भरे दो मटके रखे हुए थे। पास एक टोकरीमें आटेकी बनी गायकी पूँछ पर दर्भसे पानी छिड़क-छिड़ककर कहती जा रही थीं: ‘आखिरी बार पानी पिलाती हैं, सो पी लेना।’ हर औरत तीन बार इसतरह पानी छिड़कती थी। गरोड़ा पुरोहितने बताया कि गायकी पूँछ पर पानी छिड़कनेका मतलब यह है कि गायकी पूँछके सहारे पितृ आकाशमें बहती वैतरणी नदी पारकर मृतात्मायें जहाँ रहती हैं उस पितृलोकमें पहुँच जाते हैं। इस तरह जल-अंजलि द्वारा पितृतर्पण विधिको वैतरणीसंकल्प कहा जाता है।

आत्माको बिदा करनेकी विधि

मृतआत्माओंको भोजन कराने और पानी पिलाने के बाद पिंडदान और तर्पण-विधियाँ पूरी हुईं। उसके बाद कोठेके बाहर बैठे औरत, मर्द और बच्चोंको चूरमा परोसा गया। एक ओर चूरमेका भोजन और

दूसरी ओर आत्माको बिदा करनेकी प्रक्रिया चल रही थी।

गरोड़ा पुरोहितोंने दोनों चट्टरों पर पुतलियोंको इकट्ठाकर दो अलग अलग घड़ोंमें रख दिया। एक घड़ेमें स्त्रियोंकी और दूसरेमें पुरुषोंकी पुतलियाँ रखी थीं। दोनों घड़े हाथमें लेकर दो मुख्य श्राद्ध करनेवाले गरोड़ाओंके पीछे और उनके (मुख्य श्राद्ध करनेवालोंके) पीछे सब श्राद्ध करनेवाले चल रहे थे और उनके चेहरेसे श्रद्धा और संतोषके भाव टपक रहे थे। सबसे आगे ढोल बजानेवाले ढोल बजाते चल रहे थे। धूमधामसे घड़े ले जानेवाला यह जुलूस कीड़ी नदीसे पचास गज दूर एक पीपलके पेड़के पास रुक गया। जुलूस आये इससे पहले श्राद्धक पक्षके दो युवकोंने पेड़के तनेकी आठ फीटकी ऊँचाई पर सात-आठ तीर मारकर घड़ों पर ‘छत्र’ बनाया। दोनों मटकोंको पीपलके पेड़की जड़के पास रखा और उनके मिट्टीके ढक्कनों पर घीके दिये जलाये गये। फिर गरोड़ा पुरोहितोंने मंत्रोच्चारण शुरू किया। और सब नतमस्तक श्रद्धापूर्वक खड़े रहे। इस विधिके श्लोक इस प्रकार हैं:

एकमनुं श्राद्ध तमारा जीवने पर तो भवस्तम् राधे कृष्ण

बीजनुं श्राद्ध तमारा जीवने पर तो भवस्तम् राधे-कृष्ण

त्रिजनुं श्राद्ध तमारा जीवने पर तो भवस्तम् राधे-कृष्ण

इस तरह पूर्णमासी तक बोलते जाते हैं।

श्लोक पूरा होनेके बाद वहीं पर गड़डे खोदकर उनमें दोनों मटकोंको रखकर मिट्टी बराबर कर दी गयी। इस प्रकार अंतिम विसर्जन-विधि पूरी होनेके बाद श्राद्धकर्ता कोठेकी ओर वापस लोटे। कोठेके पास सधवा स्त्रियाँ, लड़कियाँ और बुआयें जो अपने साथ बाजारसे खरीदकर मिठाइयाँ लाई थीं उन्होंने श्राद्धकोंमेंसे अपने भाई, बाप और भतीजोंको मिठाइयाँ खिलाकर पारणा कराया और उपवास छुड़ाया। श्राद्धकोंने चूरमा नहीं खाया था।

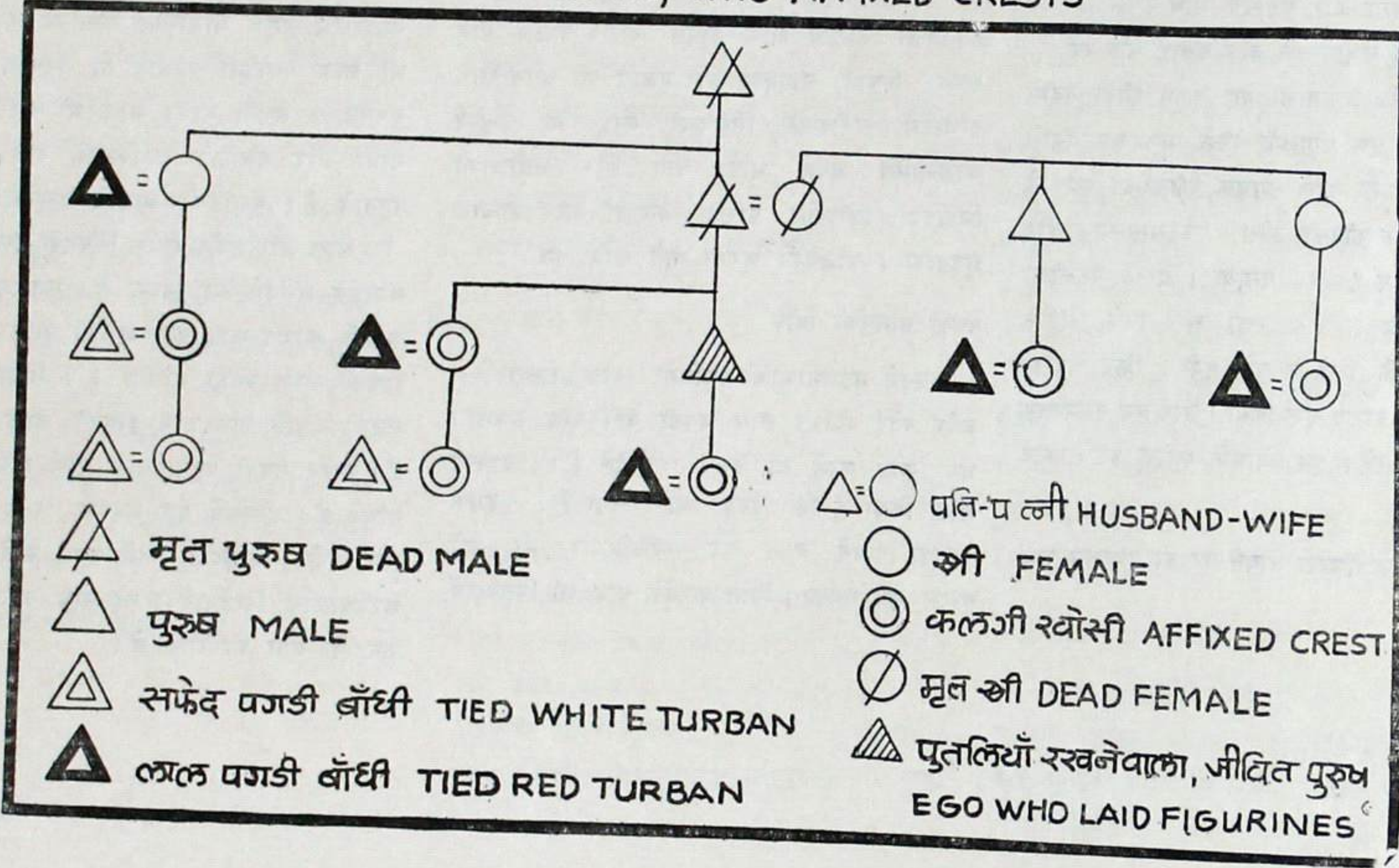
पगड़ी बाँधनेकी विधि

इनमें मृतात्माओंकी स्मृतिमें ‘न्यात’ क्रिया किये बगैर कोई व्यक्ति लाल पगड़ी नहीं बाँध सकता। अगर कोई पहने तो दूसरे ताना देते हैं। ‘बापका श्राद्ध किया है कि पगड़ी पहने लगा है!’ इसके अलावा अपने बदन पर स्वर्णाभूषण भी नहीं धारण कर सकता। न्यात करनेके बाद भी पितृपक्षमें

बाप या दादा, मा या दादी, काका या काकी जैसे नजदीकके रिश्तेदार मर जायें तो उसका ‘हरामण’ होने तक पगड़ी पहनना बंद करना पड़े। ‘हरामण’ और आत्माको बिदा करनेकी विधियाँके समाप्त होनेके दूसरे दिनसे ही पगड़ी बाँधनेकी तैयारियाँ होने लगीं। पितृपक्षमें भी श्राद्ध करनेवालेको पिताका बहनोई, उसका अपना बहनोई, उसकी लड़कीका पति लाल पगड़ी पहनाते हैं यह रिवाज है। इससे दूरके रिश्तेके दामाद उसे सफ़ेद पगड़ी पहनाते हैं। श्राद्ध करनेवालेके मातृपक्षमें उसके मामा या मौसीकी लड़कियोंके पति भी लाल पगड़ियाँ पहनायें यह रिवाज है। श्राद्ध करनेवाला अपनी माँका श्राद्ध भी करता है इसलिए मामा और मौसीकी लड़कियोंके पति लाल पगड़ी पहनाते हैं। वंशावली आकृति देखनेसे स्पष्ट होगा।

लाल और सफ़ेद रंगोंके नियमके अलावा पगड़ीकी लंबाईके संबंधमें भी नियम है। मृतात्माओंका श्राद्ध करनेके कारण श्राद्ध करनेवालेको उसका फूफा पचीस हाथकी लाल पगड़ी बाँधता है। लेकिन बहन और लड़कीके पति पाँच पाँच हाथकी लाल पगड़ी बाँधते हैं। सफ़ेद पगड़ी पहनानेवाले पाँच हाथका लीरा ही बाँधते हैं। इसलिये इस अवसर पर प्रथानुसार लाल और सफ़ेद पगड़ियोंके लिये कपड़े काटे गये। श्राद्ध करनेवालोंके रिश्तेदार अपने साथ लाल और सफ़ेद कपड़ोंके धान भी लाये थे।

लाल અને સફેદ પાઘડા ડોણ પહેરાવે અને છોગું ડોણ ખોસે
 किसने लाल पगड़ी, किसने सफ़ेद पगड़ी बाँधी और किसने कलगियाँ लगाईं
 WHO TIED RED & WHITE TURBANS, WHO AFFIXED CRESTS

कपड़े काटनेके बाद 'भगवानकी जाजिम' बिछाई गयी। इस जाजिमपर पगड़ियाँ बांधनेवालोंने दो दो रुपये डाले। जाजिममें इकट्ठी हुई रकम 'व्यवस्थापिका समिति' के हवाले कर दी गयी।

इसके बाद पगड़ी बांधनेकी विधि शुरू हुई। श्राद्ध करनेवाले दो चार पंक्तियोंमें अपने घुटनों पर बैठ गये और जमाइयोंने नियमके अनुसार लाल या सफेद पगड़ी बाँधी। पगड़ी बांधनेवालोंमें भी क्रम था, पहले फूफा फिर बहनोई और फिर दामाद। श्राद्ध करनेवालोंके फूफाने पचास हाथ लम्बी पगड़ी और बहनोई और दामादने पाँच पाँच हाथकी लाल पगड़ी बाँधी। हर पगड़ी बांधनेवालेने श्राद्ध करनेवालेके हाथमें दो रुपये नकद और पाव भर तम्बाकू रखा। लाल पगड़ी बांधनेवालोंको श्राद्धकर्ताओंने एक-एक सफेद धोती दी। श्राद्ध करनेके लगभग एक साल बाद सरस्वती नदीमें 'अस्थि विसर्जन' या हड्डियाँ डालनेकी विधिके बाद लाल पगड़ी पहनानेवालोंकी बहनोंको एक एक साड़ी देनेका रिवाज है।

मर्दोंको लाल या सफेद पगड़ी बांधनेके बाद श्राद्ध करनेवालोंके पासके और दूरके रिश्तेकी बहनोंने पगड़ीमें कलगियाँ लगाईं। कलगियाँ भी दो तरहकी थीं। एकमें आमके दोचार पत्ते लगाये गये थे। दूसरी कलगी—इसमें रंग बिरंगे बने फूल नरकटकी डंडीमें लगे हुए थे। यह मोर कलगी कहलाती है— जो बाजारसे खरीदी गई थी—वह पगड़ीमें लगाई गई। पगड़ी बांधवाते वक्त श्राद्ध करनेवालोंके छोटे छोटे बच्चे भी उनके साथ बैठ गये थे। उन्हें भी छोटी-छोटी

लाल सफेद पगड़ियाँ पुरुषोंकी तरह बाँधी गईं। और इनमें भी स्त्रियोंने कलगियाँ लगाईं। पगड़ियोंमें कलगियाँ लग जानेके बाद श्राद्धकर्ता उठ खड़े हुये। उन्होंने दो कतारोंमें होकर कोठेके आसपास चक्कर लगाये। परिक्रमा पूरी होनेके बाद वे अपने-अपने संबंधियोंसे प्रेमपूर्वक गले मिले। उन्होंने 'राम-राम'की और 'दाल-रोटला'का भोज खानेके लिये बैठ गये। इसके बाद तीन दिनकी विधि पूरी हुई और फिर सभी अपने अपने घरको रवाना हुए।

"हरामण" और नातकी विधिके लगभग एक वर्ष बाद अस्थि विसर्जनकी विधि हुई थी। मृत-आत्माओंकी अस्थि-फूल जिसे वर्षोंसे मटकोंमें हिफाजतसे रखा हुआ था, उन मटकोंको लेकर २४-३-६५ यानी फागुन कृष्णपक्ष सातमके दिन कुछ आदमी अंबाजीके पास कि जहाँ सरस्वती नदीका मुँह है वहाँ कोटेश्वर महादेव और कुछ पोशीनाके पास सरस्वती के किनारे वेतर और चेतार नामके स्थानों पर ले गये। दोनों स्थानों पर गरोड़ा पुरोहितोंके विधि करानेके बाद नदीके पानीमें अस्थि-फूल बहाये गये। इस विधिको 'हाड़गाळवानो' विधि भी कहते हैं।

यह विधि भी दो दिन तक चलती रही। पहले दिन चूरमाका भोजन हुआ। उस दिन एक मन गेहूँ तीन सेर घी और बारह सेर गुड़का चूरमा तैयार किया गया और श्राद्ध करनेवालोंके साथ जो भी सगे सम्बन्धी गये थे उन्होंने चूरमा खाया। श्राद्धकर्ताओंने चूरमा नहीं खाया। घरसे साथ लाये हुए रोटले खाये।

दूसरे दिन सबेरे ही गरोड़ा पुरोहितोंने मंत्रोच्चारण विधिके बाद अस्थि विसर्जन कराया। फिर श्राद्धकर्ताओंने नदीमें स्नान किया। उनके भीगे हुए कपड़े गरोड़े पंडोंको दे दिये गये। तीनों गरोड़ा पुरोहितोंको हर एक श्राद्धकर्ताने आधा सेर गेहूँका आटा, एक पाव घी और आधा सेर गुड़का सीधा दिया। इसके अलावा हर श्राद्धकर्ताने अपनी शक्तके अनुसार एक रुपयेसे लेकर पाँच रुपये तक नकद रकम दक्षिणामें दी। विधि पूरी होनेके बाद अपने रिश्तेदारोंको चूरमाका प्रसाद बाँटा गया। कलगी खोसनेवाली बुआओं, बहनों और बेटियोंको एक-एक साड़ी दी गयी।

संक्षिप्त श्राद्धकर्म विधि

इनके यहाँ श्राद्धकी एक संक्षिप्त विधि भी प्रचलित है। यह विधि मौत होनेके चौथे दिन ही की जाती है। इस विधिको एक भील साधु कराते हैं। ये साधु भीलोंमें से ही विरक्त हुए किसी संत या भगतको गुरु बनाकर उसके पाससे मंत्रोंकी दीक्षा लेकर साधु हुए होते हैं। इस विधिके वक्त भील साधु जो मंत्र उच्चारण करता है वह मंत्र गरोड़ा पुरोहितने बताया है, वह इस प्रकार है:

- पहलो मास निर्मळ नीर
- बीजो मास जमीन पीर
- त्रीजो मास बभूतका गोळा
- चौथो मास हाड़मांसका लोळा
- पांचमो मास पांच तत्तका
- छठो मास जोतकी छाया
- सातमो मास दीपकका मेळा

आठमो मास नहीं भर्या नहीं रीटा
 नवमो मास नव द्वार जीत्या ।
 सवा हाथको भरमो, सवा हाथ अंसळो
 यावदाह वण आंगळ सळी, वणो कमळ,
 ए गावंत्री कुण पढ़े
 ब्रह्म जोपी पढ़े
 गर्भ गावंत्री पढ़े
 एटला जाप गावंत्री
 लई करी अमरावर जाई

वगण भेदां गावंत्री पढ़े, तो राधेकृष्ण, राधेकृष्ण ।

ऐसे साधुको 'कांबड़िया' साधु कहते हैं। ऊपरके मंत्रोंमें योगविद्या अभिप्रेत है। इस संक्षिप्त श्राद्ध विधिको 'हखळ-डखळ' कहते हैं।

इतनी तफसीलसे इस अवसरकी बाबत जानकर इसका सामाजिक महत्त्व हमारे मन पर दृढ़ हुए बिना नहीं रहता। इस बारेमें श्री पी० जी० शाहने अपनी पुस्तक 'दि दुबलाज आफ गुजरात' में श्राद्ध-संस्कार विधिका यों उल्लेख किया है :

“दुबलाओंमें मृतात्माओंकी पूजा 'परजण' या 'मोटो दहाड़ो' एक विशेष प्रकारका समूह रूप धारण करता है। यह दिन 'मोटो दहाड़ो' इसलिए कहलाता है कि उस दिन किसी एकका श्राद्ध नहीं होता बल्कि गोत्रके रिश्तेमें अनेक मृतात्माओंका एक साथ श्राद्ध

होता है। इस अवसरका सामाजिक महत्त्व बहुत है; क्योंकि इस श्राद्धके निमित्त जिसके कुटुम्बमें एक आद आदमी भी मरा हो ऐसे सब कुटुम्बोंके रिश्तेदार इकट्ठा होते हैं। इस अवसर पर व्यक्तिगत पूजनके बदले समूह पूजनको खास तौरसे पसंद किया जाता है। इस तरहकी समूह पूजा नदियों और पहाड़ोंके कारण एक बड़े विस्तारमें बिखरी हुई आदिम जाति प्रजाके सामाजिक संगठन पर एक नया प्रकाश डालती है।”

श्री शाहका यह कथन दुबलाओंकी अपेक्षा गरासियों पर अधिक उचित बैठता है। क्योंकि दुबला लोग दूसरे लोगोंके साथ गांवमें रहते हैं। हमने पहले देखा है कि मूल तो गरासिये खेतोंमें अलग अलग बसे होते हैं, और उनके रिश्तेदार भी दूर फैले होते हैं।

आदिवासी लोगोंकी विशिष्ट जीवन-व्यवस्थाको सुरक्षित रखनेवाली और उसे बल देनेवाले इस सामूहिक जीवनकी अभिव्यक्ति जो अनेक रिवाजों और त्यौहारोंमें हो रही है, उसका मूल्यांकन अपनी दृष्टिसे करनेमें हम कहीं बड़ी भारी गलती न कर बैठें इसका डर बना रहता है; क्यों यह महसूस नहीं होता कि उनपर पड़नेवाला हमारा असर जिसकी बाबत शुरूमें ही बताया गया है, उनके इस समूह जीवनको कहीं नष्ट तो नहीं कर देगा ?

आदिम जातियोंको 'संग्रहालयके नमूने' की तरह रख छोड़नेका दोष समाजशास्त्रियों पर कई बार लगाया जा चुका है; और कहा जाता है कि समाजशास्त्री आदिवासियोंको पिछड़ी हालतमें ही हमेशाके लिए रखना चाहते हैं। लेकिन सत्यसे दूर इस बातके सिवा कुछ और हो सकता है? कोई भी सच्चा समाजशास्त्री ऐसा नहीं सोचेगा। वे तो इतना ही कहते हैं कि धार्मिक, सामाजिक और आर्थिक जीवनके ताने-बानेसे पैदा हुए इस आदिवासी जीवनके रीतरिवाजको हम समग्र रूपमें समझें। इससे किसी एक घटनाको संदर्भसे अलग करके मूल्यांकन करनेकी गलती न करें। आदिवासियोंके लिए अत्यंत जरूरी इस समूह जीवनकी प्रथाका हम अपनी व्यक्तिगत जीवन प्रथाके अनुसार मूल्यांकन करने लगे हैं, और इसके परिणाम स्वरूप उसे नष्ट करने लगे हैं। ऐसा करनेसे हम उन्हें फायदा पहुंचानेके बदले उनका नुकसान कर रहे हैं। समाजशास्त्री हमें इतनी ही चेतावनी देते हैं। शहरोंमें रहनेवाले लोगोंके लिए व्यक्तिगत जीवन जितना जरूरी है, उतना ही नहीं बल्कि उससे भी ज्यादा जरूरी जंगलोंमें रहने वाले आदिवासियोंके लिये समूह जीवन है।

इस अवसरके चित्र बनानेके पीछे हमारी दृष्टि यही रही है, इसका हम यहाँ इक्रार करते हैं।

GROUP ANCESTOR WORSHIP

The location, where this group-rite of ancestor worship took place, is a small village called SANALI in Banāskānthā District on the northern border of Gujarāt. Sanali is in the vicinity of the famous temple of Ambāji, hardly 10 miles away from Abu Road railway station of Rājasthān State. A tribe, known as Bhil-Garāsia, constitutes the main population of this area. This group-rite was performed by several lineages of this tribe in whose social and cultural life it holds a very high place. Such an occasion comes once in the life of an individual and therefore they celebrate it with abundant pep and sincere devotion. The whole event was spread over three consecutive days during which a keen sense of organisation and collective responsibility was evident among all the participants.

Land and People

Bhil-Garāsias of Banāskānthā are divided into several exogamous patrilineal groups. The tribals of this area, widely known as 'Garāsias,' like to drop the appellation 'Bhil' from their

composite name 'Bhil-Garāsia' as it is considered by them to be derogatory. The term 'Garāsia' is therefore a blanket term which covers all the tribal groups of the area, and is also believed to be an honorific title suggestive of their land-ascribed status. Similarly, the tribals of the adjacent Sabarkānthā District also call themselves Garāsia. Tribals of both these areas make claims and counterclaims about their higher status, but they do agree on one point that they are Garāsias having a landed peasantry.

The Garāsias of Banāskānthā dwell mostly in the hilly parts of the district and therefore their dwellings are of dispersed type which is in sharp contrast to the nucleated settlements inhabited by the non-tribal population of the plains. Garāsia village is usually composed of two or three hamlets; each such hamlet contains four to five clusters of huts and each such cluster comprises of five to ten huts. These hamlets lie from each other at a distance of several furlongs and villages composed of

such hamlets have a distance of about four to five miles in between them.

Garāsias have a joint extended type of family life, i.e., all the married and unmarried brothers have joint ownership of land but married brothers live separately in separate huts and dine at separate kitchens. Unmarried brothers and their father stay together. Principle of jointness, thus, is maintained to a more or less degree in their economic and religious activities. Exogamous nature of their marriage system opens wider territorial ties for them and their kinship relationships thus cut across the geographical barriers of the area.

All the kindreds—both agnatic and affinal—, though they live far away from each other, have many occasions to meet either in cyclic fairs and weekly markets or at occasional rituals and festivals. Such frequent meetings, or say occasions of get together, provide them enough opportunities to exchange greetings, and to sing and dance together.

But an occasion of group-rite, when all would close their ranks and resolve their disputes through the meetings of elders on the eve of the event for which all the participants would contribute their respective mite in the form of grains and money both, and work shoulder to shoulder to make the event a complete success, comes only once in their life time. If a village is small in size, usually the people of the same lineage include the entire habitat, but in a large village several hamlets have inhabitants of different lineages, i.e. each hamlet has a group of households belonging to kins of the same lineage. This pattern of living necessitates for the people of a village to help each other on several occasions like constructing a house, celebrating a marriage or attending funeral rites, cultivating land or harvesting crop, facing external danger or fighting epidemic, contributing to the expenses in remitting fines or similar penalties. Any such event is a matter of common concern and all work hand-in-hand and jointly to overcome any crisis that may come in their day-to-day life. These salient features of tribal life viz. fraternity and group living are common to all tribals in their social, economic and cultural life. By sharing these sterling

qualities in a community life, or say corporate living, this simple folk, living apart from each other due to typical geographic conditions, prevent their life from deteriorating into something drab and monotonous. They get many occasions in life to express their joy and mirth, their fraternity and unity, and thereby to make their life meaningful and worthliving.

Worshipping ancestors and offering them oblations in a group-rite is practised not only by the tribals of Banās-kānthā but also by other tribes in different parts of Gujarāt.

Several tribes, like Gāmit, Dhānka, Dublā and Dhodiā of Surat and Bulsār Districts follow a practice of performing shrāddha ceremony in group at an interval of two to five years, unlike the higher Hindu castes which perform shrāddha every year. The day on which this group shrāddha is performed is called 'moto dahādo' or great day and this ceremony is called 'parjan'. This ceremony is presided over by the priest of the tribe and oblations are offered to the ancestors when the priest chants few hymns and psalms from Hindu sacraments. At the end of the ceremony all disperse after partaking obsequial food in a community feast

known as 'kahāitu' (see pp. 92-96, *The Dublās of Gujarāt* by P. G. Shāh; and p.61, *Tribal Life in Gujarāt* by P. G. Shāh). Same ritual called parjan taking place on 'moto dahādo' is also performed by the tribe known as Nāikā Nāikadā, distributed in several districts—Panchmahāl, Barodā, Surat and Bulsār (see p. 17, *Nāiks and Nāikadās* by P. G. Shāh).

In the Jhālod area of Panchmahāl District several families of poor means collect together at one place at an interval of two to three years and perform shrāddha of their near and distant ancestors in a group ritual. Their priest chants hymns, and oblations to ancestors are offered in his presence. All collected there mourn their ancestors and disperse after partaking obsequial food in a community feast (see p. 310, *Gazetteer of Bombay Presidency*, Vol. IX Part I, Gujarāt Population: Hindus).

This way, many tribes in Gujarāt follow a practice of performing shrāddha of their ancestors in a collective way and that also at an interval of about five to fifty years of duration. Many reasons have been ascribed to explain the significance of this group-rite, but following reasons appear to be most noteworthy:

1. It is very convenient and economical for tribals of poor means to perform shrāddha in a collective way after an interval of several years.
2. As the tribals live at a fairly long distance and that also in dispersed settlements, it is not possible for them to meet frequently. This group ritual gives an opportunity to all to come together at a convenient time and place, making it possible for a large number of people to participate in a shrāddha ritual and partake of communal feast.
3. It is believed that those who have died of unnatural causes like epidemic, spirit confrontation, or accident become ghosts after death and cause troubles not only to the people of their own tribe but to others too living in the same area. Because of this belief, other tribal groups of the same area also join the principal group or groups of tribals in the joint worship of ancestors or propitiation of malevolent spirits.

This is the manner in which tribals propitiate their ancestral souls and

also achieve horizontal unity amongst the people of their own group and vertical unity with the people of different groups. Kinship ties as well as neighbourhood ties play vital role in their efforts.

Some of the above mentioned tribal groups, having come under the influence of Hindu castes, seem to be giving up the practice of performing shrāddha in a collective way and instead they are increasingly adopting Hindu way of performing shrāddha every year in the second fortnight of the eleventh month of the Hindu calendar. Garāsīā tribals in the Sāmlāji area of Sābarkānthā, and the tribals from Gāmit and Dhānkā tribes in some areas of Surat and Barodā Districts have passed resolutions to that effect in the meetings of their respective tribal councils, and thereby have expressed their strong feelings of resentment against the waste of money they think to be involved during the celebrations of group shrāddha and communal feast. Many such resolutions not only condemn such practices but make fervent plea to abolish what they call to be social evils. Some tribals have also started giving up the practice of raising post-funeral memorial stones of the leading persons from

their lineages. (see, *The Constitution of the Garāsīā Tribal Council of Shāmlāji*; and p. 61, *Tribal Life in Gujarāt*, by P. G. Shāh).

* * *

After reviewing the general background of this event let us now go back once again to Sanāli and study the details of its actual performance so as to comprehend its nature and importance correctly.

Following three villages had participated in this event of group shrāddha:

- (1) Sanāli
- (2) Rupaparā
- (3) Hāthipaglā

and following five lineages of the Bhil-Garāsīā tribals residing in the above three villages performed shrāddha of their ancestors:

- (1) Tarāl
- (2) Gamār
- (3) Makwānā
- (4) Bamburiā
- (5) Khokhariā.

From all the five lineages of the above three villages Tarāl lineage has

a larger population and therefore all the other four lineages associated with the Tarāl lineage. Because of this reason the occasion was known as 'nāt' (community feast) of Tarāl. The number of participating families from all the three villages was as follows:

Name of Village	Tarāl lineage No. of families	Other lineages No. of families	Total families
1. Sanāli	56	4	60
2. Rupaparā	45	3	48
3. Hāthipaglā	36	14	50
	137	21	158

Thus, out of the total 158 families who performed shrāddha, 137 were from Tarāl lineage only and remaining 21 families belonged to other four lineages viz. Gamār, Makwānā, Bamburiā and Khokhariā.

A seven men committee was formed of the elders of only Tarāl lineage from all the three villages. Of these seven Tarāl elders, two were from village Sanāli, two from Rupaparā and three from Hāthipaglā. Elders of four other lineages accepted the responsibilities assigned to them by this committee. A month before the event, all the elders

of the five lineages had met in a meeting at Sanāli to fix up a day for the event. Their traditional priest was invited to remain present in the meeting. This priest studied the calendar and declared an auspicious day which was accepted by all. After this the meeting took disputable issues for settlement. Some issues were settled during this meeting and for the remaining ones they again met after a week. In the second meeting they resolved all the disputes which were varied in their nature ranging from lifting of animals, eloping with a married woman, burning the standing crop, to similar small and big disputes. Compensations were also paid to the aggrieved parties instantaneously. This event of dispensation and resolution of disputable matters was celebrated by the elders on both the occasions of their meeting. On the first occasion of fixing up a date they had dispersed after having a feast of sweet balls and on the second occasion a dish was prepared out of the meat of a goat killed on the spot.

The above mentioned priest belongs to a lower Hindu caste, called Garodā. He ministers as a priest to all the above five lineages besides seven other lineages like (1) Parmār, (2) Dābhi, (3) Rāthod, (4) Dhrāngi, (5) Pārgi, (6)

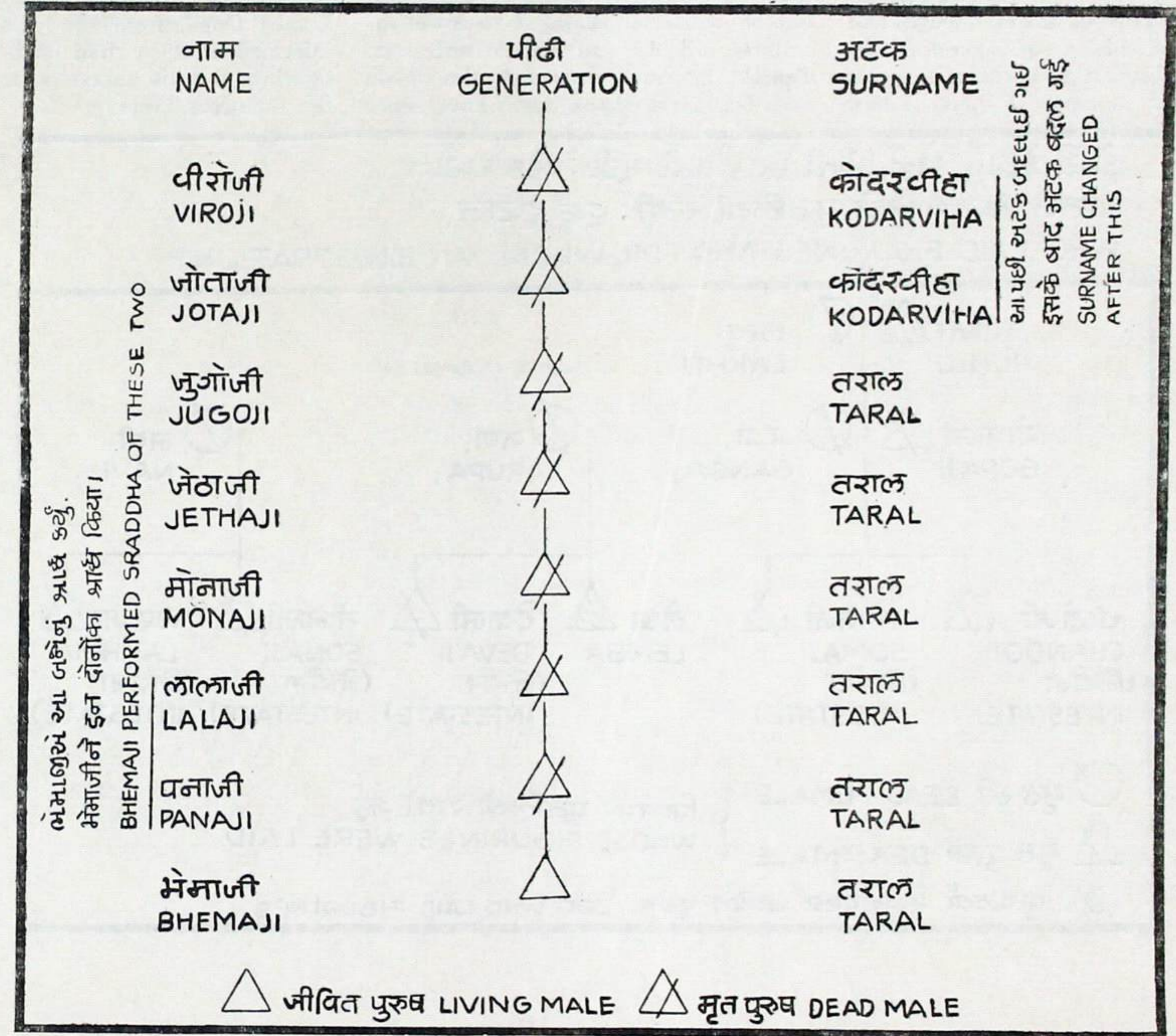
Kodarvihā, and (7) Suven of the Garāsiā tribe in this area. Tribals of all these seven lineages had attended the function on the shrāddha day. All these twelve exogamous lineages dine and marry with each other and by marriage they enter into kinship ties of effective relationship.

Alongwith the relatives, both from agnatic and affinal sides, friends were also invited to attend the function, and oral invitations were sent to them by a special messenger, called 'jan'. People from about 200 villages of the seven regions, such as Pālanpur, Sirohi, Poshinā, Mewād, Dāntā, Hadād-Sanāli and Idar, had collected at Sanāli on the shrāddha occasion. The total strength of the people collected was estimated to be approximately ten thousand. Thus the people from different places of Banāskānthā, Sābar-kānthā and Rājasthān areas had come on foot or camel or by carts to attend the function.

Bhemā Panā, the seniormost person and the eldest living son of the Tarāl lineage in village Sanāli, informed that he performed the shrāddha rite for his deceased father and grandfather, as shown in the following genealogy:

डेटली पेटनी पितृओनुं आधि डरु
कितनी पीटियाँके पितृओका आधि किया

SRADDHA PERFORMED FOR ANCESTORS OF HOW MANY GENERATIONS

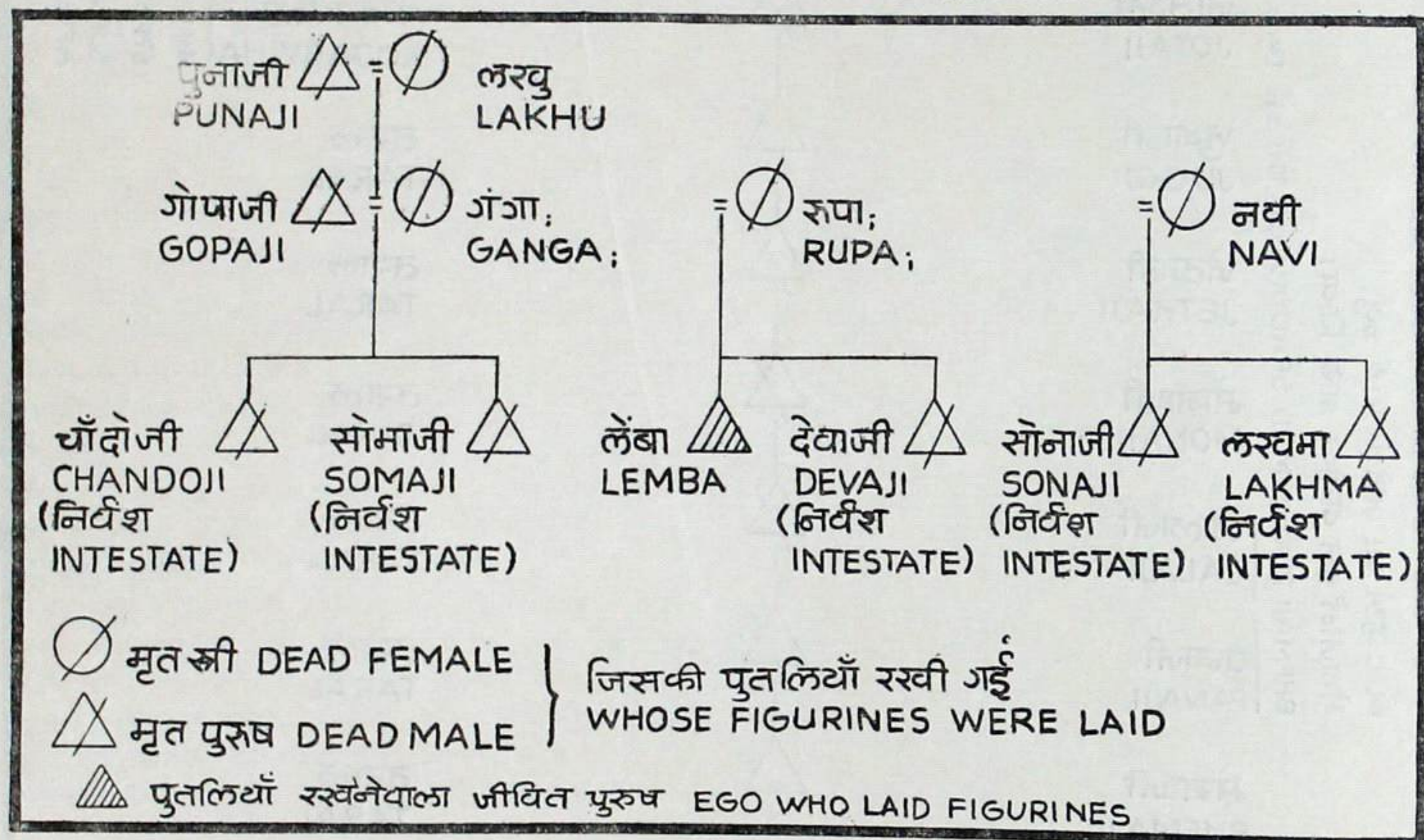
Bhemā also informed that he had borne the principal responsibility of this function because of his above mentioned position. According to his information kins of Tarāl lineage had performed shrāddha of ancestors belonging to the first two proximate generations, and Bhemā's father's father

viz. Lālāji, had performed shrāddha of ancestors belonging to his three proximate generations. For all these ancestors, he told, 200 figurines were laid, out of which 90 belonged to male ancestors and 110 to female ancestors. Female figurines exceeded the male ones because a person might have more

than one wife, polygamy being prevalent in the tribals of this area.

Another person, named Tarāl Lembā Gopā, from the village Sanāli, informed that he had laid in all 11 figurines for his ancestors, as shown in the following table:

કોણે કેટલી અને કોની પૂતળીઓ મૂકી : એક દેખાત
 किसने किसके लिये पुतलियाँ रखी : एक देखात
 WHO LAID FIGURINES AND FOR WHOM : AN ILLUSTRATION

Male	Fig-urine	Female	Fig-urine	Total Fig-urines
Father's father	1	Father's mother	1	2
Father	1	—	—	1
Two step brothers (from first mother who died sonless)	2	First mother	1	3
One blood brother (from second mother who died sonless)	1	Second mother	1	2
Two step brothers (from third mother who died sonless)	2	Third mother	1	3
Total	7		4	11

As shown in the above table, Lembā Gopā had laid figurines for his brothers, step as well as blood ones, who had died intestate or sonless, and for those brothers who had male issues, figurines for them were laid by the latter. No figurines are laid for those who die unmarried, and those who die without any issue are said to have become "Gods".

People had started arriving at the site of the function from the morning of Wednesday, 24th April, 1964. Those who were coming from nearby places came on foot, while others from distant places came on camels or by carts. Incoming groups of people were camping under the shades of the trees on both sides of the river Kidi. On one hand, people continued arriving for the whole day, and on the other hand few young persons appeared to be making brisk preparations for the next day community feast.

Community Feast

All the relatives and friends who had gathered there were to be served with a grand feast of 'churmu' (a preparation of wheat and ghee) on the second day of the function and on the third and final day 'dāl' and 'rotlā' (cooked pulse and loaves) were to be served. Preparations for the feast were made on a very large scale and in a highly organised way. The organising committee charged different persons with specific responsibilities like managing funds, collecting and purchasing grains, ghee, oil, and similar materials for the feast, collecting cooking articles, serving cooked food, constructing a pandal and supervising many other arrangements. All car-

ried out their assigned duties with a complete sense of responsibility and worked in a serious and zealous mood. Their spirit of co-operation and unity was quite evident from the first to the last moment. In fact all worked shoulder to shoulder to make this event a grand success, and their skill for organization, spirit of co-operation and sense of solidarity were really noteworthy and deserved all praise and kudos.

Collection of Material and Funds for the Feast

All the three principal villages—Sanāli, Rupaparā and Hāthipaglā—contributed per hearth following proportion of materials for the feast approximately:

- 3 maunds of wheat flour
- 10 seers of ghee
- 20 seers of gur.

Thus in all 650 maunds of wheat, 110 packed tins of ghee (each tin containing 35 seers) and 200 maunds of gur were collected. 40 packed tins of edible oil to supplement ghee were purchased from Hadād village. Gur was also purchased from the same 'Baniā' shop-keeper in Hadād. The entire expenditure was divided amongst the total number of shrāddha performers and a shrāddha performer had to

contribute rupees thirty four and ten paise per each figurine he had laid. From the general funds thus collected all the expenses, like purchases of gur and oil, were met. Every house had contributed their apportioned quota of wheat and after grinding the wheat at home they themselves had carried flour to the storage in the pandal.

From the three villages all the 158 families had contributed material in this proportion per hearth. As stated earlier, 137 families were of Tarāl lineage and alongwith them 21 families of other lineages—Gamār, Makwānā, Bāmburiā and Khokhariā—had also contributed the same amount of material and equally shared the total expenses. The latter also faithfully performed whichever duties were assigned to them by the organising committee solely composed of Tarāl leaders. The Garāsiās of Dhrāngi lineage of the area had organized group shrāddha in a similar way in Dhrāngiwās a year before and all other lineages of the neighbouring villages had joined them in performing shrāddha of their respective ancestors. As the Dhrāngis were a predominant group, like the Tarāls in the Sanāli rite, that occasion was known as Dhrāngi 'nat'. Similarly Sanāli event was known as Tarāl 'nat.'

Preparing Food for the Feast

Materials collected and purchased for the feast were stored in a corner of the pandal. This square pandal of nearly 30 yds. length and 30 yds. width was constructed out of bamboo sticks and mats purchased from the market. Wheat flour for the 'churmu' was heaped in another corner covering an area of nearly 10 feet width and 20 feet length, and the height of the heap appeared to be 3 feet. Baskets and shovels, to carry wheat flour to the hearths on the river side, were collected from every house in Sanāli and Rupaparā. The cotton carpet to be used for piling over wheat flour was collected from the headman of Sanāli. Wooden shafts for pounding kneaded wheat flour on the rocky floor of the river bed were also collected from several homes in the above two villages.

The wheat flour stored in the pandal was carried in baskets to the river bank and was kneaded with water on the flat rocky floor of the river bed, and with the help of wooden shafts it was pounded for preparing cakes to be baked. All these different jobs were done neatly by two batches of young men who worked with necessary speed and zest. They often received hints and guidance from

three or four elders who had duties to supervise different jobs in the final preparation of 'churmu'.

Ten to fifteen trenches were dug for wheat cakes. Each trench was 10 feet long, 2 feet wide and 2 feet deep. Stone slabs to be used as pans for baking were arranged on these trenches. Each such flat slab was 3 feet long and 2 feet wide and was flattened out from the rocky stratum available in the hilly part of the area. Firewood was collected from the nearby scanty forests. On each trench two slab pans were kept and loaf cakes were baked. Such loaves after being baked were carried to the river for breaking into small bits which ultimately were carried in baskets to the pandal where ghee and gur were added to make it into a final 'churmu.' Even in this final task of preparing 'churmu' three or four elders guided young men about the amount of gur and ghee to be added in proportion to the pieces of loaves.

This is how, the young men laboured hard at different jobs of preparing 'churmu' and were tutored by elders at every stage. Here one should notice the passing of knowledge from one generation to another, and also a grand co-operative effort to carry out a stupen-

dous task of preparing food to be served to a very large gathering of people.

Feast of Churmu

In the evening of the second day, soon after the completion of the shrāddha rites, 'churmu' was served to all the participants except the shrāddha performers. People sat in about twenty five long rows. Males and females sat together and no discrimination was observed in sitting arrangements. Women usually enjoy equal status with men in many walks of tribal life, and this was observed here also. Some women carried home a portion of 'churmu', tying it to an end of their sārēe. This "prasād" was to be distributed to aged and physically disabled persons who were unable to attend the function and who stayed behind at home when other members had tripped to Sānali.

Feast of 'Dāl' and 'Rotlā'

On the third day noon, after the ending of turban-tying and greeting ceremonies, 'dāl' and 'rotlā' were served to all before they dispersed for their return journey. Preparations for 'dāl' and 'rotlā' had started from the late evening of the previous day after the 'churmu' feast was over. Dāl (liquid preparation of one kind of pulse) was

cooked in pots, bought from potters in village Hadād in exchange of maize corn. Pulse was purchased from a 'Baniā' shop-keeper in the same village.

Women of all the three main villages had left the site at Sanāli by night to prepare loaves and returned in the early hours of next day morning carrying per household 100 loaves prepared overnight. Loaves thus brought had been deposited in the corner where 'churmu' was stored previously. These two food items were served to all who had again sat in the same orderly manner of the previous day. Leaves of Khākhra tree (Bastard teak) were used as dining plates. Dāl and water were served in cups made out of the same leaves. Thus, whatever materials were locally available had been used to meet many of the requirements. All the people—organizers, workers, and participants who had gathered there in such a large number behaved not only in an orderly manner but also cooperated with each other for the successful completion of such a big event in their life. Shri Manubhai Bhatt, a leading social worker of the area, sums up the whole event like this: "It was a treat to see their co-operative behaviour on the occasion of a communal feast given on such a large scale. All

worked shoulder to shoulder and carried out their respective duties in an orderly way. And, what a large humanity had gathered there! No one could be prevented from attending the function. Distribution of cooked food in the feast would be entrusted to a group of persons, say of one village, and the things would be distributed in such a way that no one had a word of grudge against it. No hue and cry would be raised in case food prepared fell short to the number of persons dining." (see "Satyāgraha" Year II No. 39 Page No. 346)

Sarāman and Tarpan Rite

In the morning of 23rd April 1964, the shrāddha performers sat before barbers for getting their head, beard or moustache shaved. After shaving, all took a purificatory bath in the river and then slowly went and sat with folded hands before a priest who was preparing for first rites of 'sarāman' on the bank of the river.

The priest had laid figurines of males and females respectively on white and red cloth sheets. This rite is similar to the 'pindsthāpan' or the lump-laying ceremony of Hindus. The priest placed turmeric marks on the forehead of the performers who were also given sacred

thread for wearing across the right shoulder and the waist. The chief officiating priest assisted by two other priests conducted this rite and spoke out in serial the names of all the ancestors for whom the figurines were laid there. Performers listened to this with rapt attention and each bowed with feeling of devotion when the names of his figurines were uttered. After this rite was over, the priests collected all the figurines and carried them in two baskets to the pandal where the remaining rites were to take place. All the figurines were laid again in a similar way as before during the 'sajjādān' (cot laying) ceremony. For this ceremony a pair of dhoti, a brass tumbler, a brass plate and a pair of shoes were placed in the cot covered with a white sheet of cloth. In the top corner of this sheet an effigy of a human figure was sketched out of the lump of rice grains. All the performers, with their heads covered with a white cotton scarf, sat behind the cot.

Hymns of Sarāman and Tarpan Rites

The priest while conducting 'sarāman' and 'tarpan' rites chanted hymns which were a curious and clever blending of pure hymns from Sanskrit texts of Hindus with some words of the local dialect. Here are a few specimens of such hymns:

1. Hymns of Invocation

Suno devam
mahā mantram
agan kārnam
dev kārnam
je kārnam
je kartam

2. Hymns of Atonement

Labhyate shri mahāmantram
mahāpāpam
kalyāsarvanāshanam
te mātē brāhmanone sou
namastam
kudi shākhām
hed hedam
stri hatyā, gotra hatyā, bāl
hatyā, shwān hatyā, mānjār
hatyā, sarpa hatyā, nol hatyā,
gou hatyā, atli hatyāo pramukh
dharba karsanam

3. Hymns of Charity and Swearing Rites

bhāyagavantanam
hemdānam
rupādānam
nākheli, sangivangi, pujāfarangi
eduashtali, jalastali
kahe veda vipra, hāthe nyārā,
panthe nyārā,
hem jap tap pamayā dakshanā
ghanu,

to pratham mahāmantram
sampurna bhaye Rādhe Krishna.

When these rites were being conducted by the priests in the pandal, few closely related females were wailing outside.

Vaitarni Resolution

With the completion of the rites inside, priests declared the 'sarāman' ceremony as concluded and the women outside stopped wailing and came one by one inside the pandal for offering food and water, known as 'tarpan' rites, to the ancestors. Two leaf cups containing 'churmu' were kept in front of the figurines laid over the sheets. Women came in and, after bowing their heads to the figurines, offered two or three bits of 'churmu' to the ancestors and uttered these words: "This is the last time that we feed you, and therefore oblige us by kindly accepting it." After feeding the ancestors, they proceeded towards the entrance where two big water pots were kept besides a small basket containing cow shaped image prepared out of wheat flour lump.

A few strands of a kind of green grass known as 'darbha' were tied together into a bunch called 'gunchhli', and each woman, after dipping the end of this

bunch into the water-pot, oblating water on the tail of the 'cow' kept in the basket. While oblatating water every one uttered these words: "Kindly drink water that is offered to you for the last time." Explaining the significance of this oblation rite, the chief priest informed that offering water to the tail of the 'cow' was meant to help the ancestors to cross over the river Vaitarni, flowing across the sky, and thereby reach the realm of all the ancestors, known as 'pitru loka'. And, therefore, this rite of water-oblatating is called 'Vaitarni Sankalpa' i.e. rite of resolution aimed at carrying the souls of ancestors to a divine abode in the other world.

Rite of Burying Figurines

Soon after the completion of 'sarāman' and 'tarpan' rites in the pandal, while people were relishing churmu feast outside, final rite of burying figurines was performed.

The chief priest collected all the male and female figurines from the two sheets and placed them separately in two earthen pots. Two main persons from the shrāddha performers carried these two pots in their hands and followed the priests, while others walked behind them. This procession, led by two drummers beating the drums, reached a peepal tree

and stopped there. This particular tree, fifty yards away from the Kidi river, is believed to be the abode of spirits, and therefore, considered to be a proper place to bury the figurines. Before the arrival of the procession to this tree, two young men had darted six or seven arrows in the stem of the tree at a height of about eight feet from the ground level and thus created, what is called, a 'canopy' for giving shade to the ancestral figurines to be buried beneath. Two pots were first laid on the ground under the tree and oil lamps were lighted in the lids over these pots. A priest chanted following hymns and all stood with folded hands and their faces lit up with deep feelings of devotion and faith:

Ekamnun shrāddha tamārā jivane
parto bhavastam Rādhe Krishna
Bijnun shrāddha tamārā jivane
parto bhavastam Rādhe Krishna
Trijnun shrāddha tamārā jivane
parto bhavastam Rādhe Krishna.

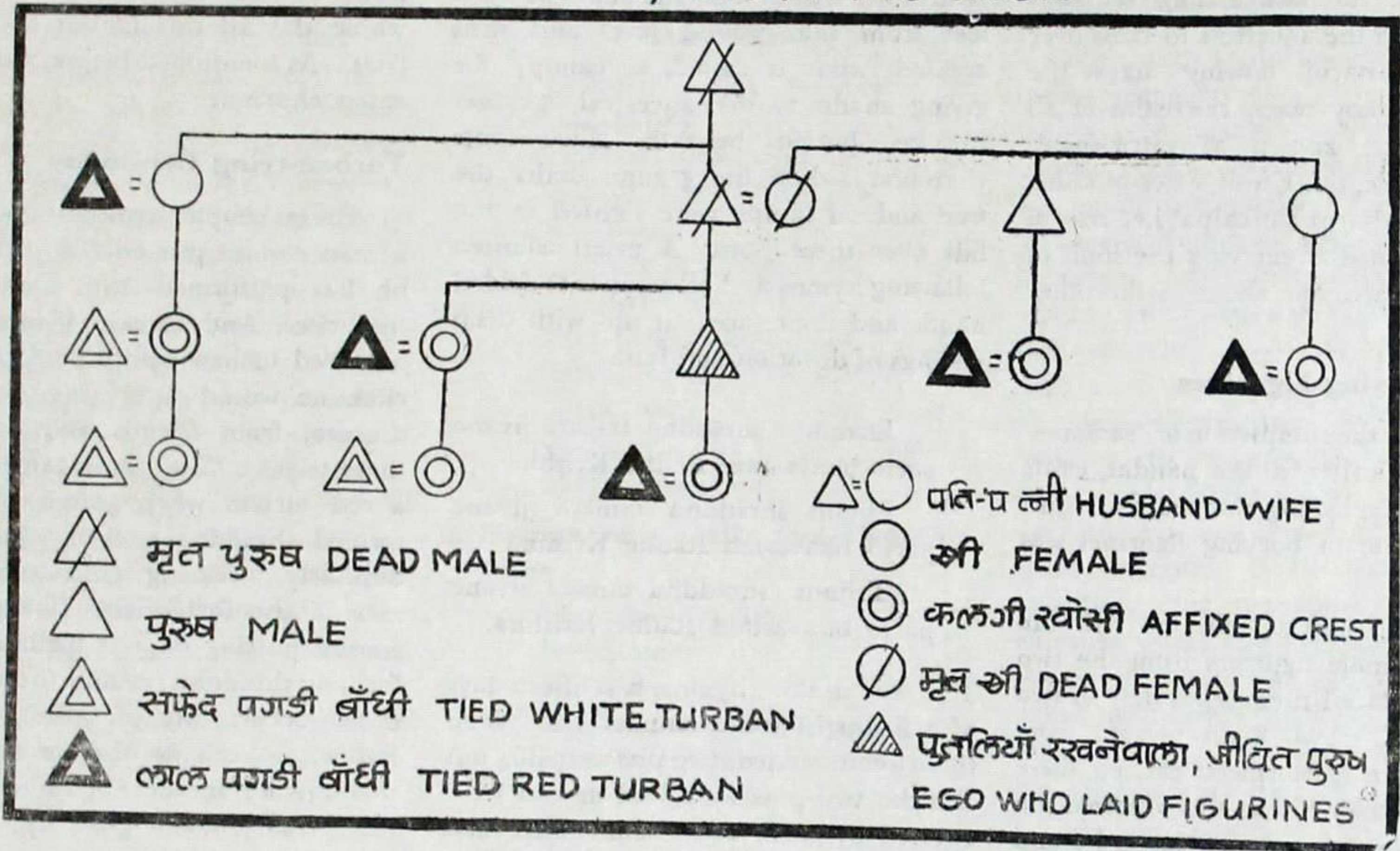
This way in these hymns, first fifteen days of a fortnight were enumerated. When these hymns ended, two pits were dug out and the two pots were laid in and were covered by earth over them. This final rite marked a close to the entire religious ritual performed at this place, and

thereafter all the shrāddha performers returned to the pandal where they were served with sweets specially brought by their married sisters daughters and father's sisters. These sweets were purchased from a sweet mart in Hadād and by eating these sweets the shrāddha performers broke their fast observed for the whole day all throughout the shrāddha rites. As mentioned before, they had not eaten churmu.

Turban-tying Ceremony

These people avowedly believe that a man cannot put on red turban unless he has performed the 'sarāman' and 'nāt' rites. And, in case, if some one puts on a red turban before performing these rites, he would surely invite taunt and censure, from friends and relatives, in these terms: ". . . how can you put on a red turban when you have not performed shrāddha rite of your father?" Similarly, wearing gold-ornaments by men is also forbidden. If a person has started putting on red turban after performing shrāddha rite and thereafter some death occurs, say of father or father's father, father's brother or father's brother's wife, mother or father's mother, the person again gives up putting on turban and gold ornaments till he performs the shrāddha of the deceased.

लाल અને સફેદ પાઘડા ડોણ પહેરાવે અને છોગું ડોણ ખોસે
 किसने लाल पगडी, किसने सफेद पगडी बाँधी और किसने कलजियाँ लगाई
 WHO TIED RED & WHITE TURBANS, WHO AFFIXED CRESTS

Turban-tying ceremony, thus, forms an important part of this event; and because of this importance, brisk preparations for this ceremony were noticed from the early morning of the final day of the event. During this ceremony two types of turbans are tied, red and white. General rule is that, proximate in-laws of a shrāddha performer, such as, father's sister's husband, and daughter's husband, tie red turban and distant in-laws of these three categories tie white turban to the performer. From the mother's side of the performer, his mother's brother's daughter's husband or mother's sister's husband tie him red turban because a man performs shrāddha of this mother too alongwith his father's and therefore son-in-laws from mother's side also are entitled to tie red turban (see genealogy chart). As with the colour of the turban, there is also a rule about the length of the turban. As the shrāddha is performed of the dead father and forefathers, father's sisters' husband ties a red turban of 5 yards length (i.e. 10 arms length) which is the largest in length. It is reduced to 2½ yards (i.e. 5 arms length) in the case of red turbans tied by sister's husband and daughter's husband. Length of all the white turbans is 2½ yards (i.e. 5 arms length).

Subsequent to the above rules and practices, red and white pieces of cloth for the turbans were torn from the large cloth-sheets which had been brought by the relatives with them. Soon after the lengthwise pieces for turbans were made, a large piece of white cloth, called as 'God's carpet', was spread out on the ground. All those who were to tie turbans placed two rupees each on 'God's carpet', and the money thus collected were to go as a contribution to the collective fund meant for meeting the common expenditure on this event. The amount collected from the carpet was, therefore, entrusted to the organizing committee.

This was followed by turban-tying ceremony at about 9-00 a.m. All those who had performed the shrāddha sat in two or four rows and to them red and white turbans were tied by the son-in-laws as per the rules of kinship connections stated earlier. Here also a rule was observed in rank or order of precedence accorded to those who were to tie turbans: father's sister's husband came first and was followed by sister's husband and daughter's husband. Shrāddha performer, or say 'ego' in each case, was given rupees two and ¼ seer of tobacco by each one who tied a turban,

either red or white. Those who tied red turbans were instantly given a white dhotee in return by the 'ego' and to their wives he gave a sārēe each soon after the 'ash immersion' ceremony rite was performed nearly after a year of this event.

During the turban-tying ceremony males tied the turbans and females placed 'chhogun' or crest into these turbans. These females included sisters, proximate as well as distant in relationship. These chhogān were of two types: few leaves of mango tree formed one type, and this was most common: second type, known as 'mor-kalgi' or peacock crest, included various kinds of purchased chhogān prepared from coloured silver papers and a reed. Few choggan of latter type were also buckled on the chest. Children also had sat along with the elders and they too were tied small pieces of red and white turbans by the males, and females had placed chhogān into the turbans.

As soon as the turban tying and crest placing ceremony was over, all the performers got up and, forming two queues, walked in a procession around the pandal. After completing the circuit of the pandal all the performers embraced their relatives and friends, greeted each other with the

words 'Rām-Rām' and shared food of 'dāl-rotlā' with all. This marked the close of the three day ceremony and all left the place for their return journey.

Ash Immersion Ceremony

Ash immersion ceremony was performed nearly after an year of this event. Ashes which were collected from the cremation ground on the second day after the cremation of the dead, were preserved in earthen pots for years together. On 24th March 1965, these pots were carried by some close relatives to Koteshwar Mahādev temple near Ambāji from where 'sacred' river Saraswati originates, and also to places known as Chetar and Vetar on the banks of river Saraswati near Poshinā in the adjacent Sabarkānthā District. Ashes were immersed into the 'sacred waters' of river Saraswati at both these places where the priests performed the rite necessary for the occasion.

This ceremony had lasted for two days. On the first day 'churmu' was prepared for the feast to which participants had contributed in all 1 maund of wheat, 3 seers of ghee and 12 seers of gur. All the members of the party, except the participants in the immersion rites, dined at this feast; while the parti-

cipants partook the loaves they had brought from their homes. Only males take part in the immersion rites and therefore no females were there on this occasion.

Next day morning the priests chanted hymns from the sacred Hindu texts and thereafter the pots containing the ashes of the ancestors were immersed into the water. Participants bathed in the river and the wet clothes were given as gift to the priests. New clothes were put on and in the final event priests were given some gifts, in the form of cash and in kind : rupee one to rupees five as cash, and $\frac{1}{2}$ seer of wheat, $\frac{1}{4}$ seer ghee and $\frac{1}{2}$ seer gur in kind.

A little part of 'churmu' was carried home and was distributed to all the kindreds. To each one, father's sister, sister or daughter, who had placed chhogān on the turbans, a cotton sāree was given as gift.

A Brief Rite of Shrāddha

Instead of an elaborate one, a brief rite of shrāddha is also performed on the fourth day after the cremation of the dead. A Bhil mendicant presides over this rite. This mendicant is a tribal who

has given up the worldly lures and lives an austere life after coming into the influence of a saintly person, usually a non-tribal, from whom he has also learnt few sacred rites of Hindus. This mendicant is said to speak out following hymns while conducting this rite :

pahelo	mās	nirmal nir
bijo	,,	jamin pir
trijo	,,	babhutkā golā
chotho	,,	hādmānskā lola
pānchmo	,,	pānch tatkā
chhatho	,,	jotki chhāyā
sātmo	,,	dipak kā melā
athmo	,,	nahin bhārā, nahin ritā
navmo	,,	nav dvār jityā
savā hāthko bharmo,	savā hāth anslo	yābdāha, trana āngal salī, trano kamal
e gāvantri kun padhe		brahma joshi padhe
garbha gavntri padhe		etla jap kai gāvantri
lai kari amrāyar jai		vaganbhedā gāvantri padhe to
Rādhe Krishna Rādhe Krishna.		

These mendicants are called 'kambadia' sādhus and the above hymns chanted by him reflect his affiliation to the yoga cult which forms the metaphysical content of the Hindu sacred texts.

Conclusion

This event, as described at length in all these pages, has much significance in the overall social life of tribals. Shri P. G. Shāh, in his book "Dublās of Gujarāt", has aptly emphasised this point when he writes: "Ancestor worship among the Dublās takes a special evolution in the joint worship on the Parjan day or Moto Dahādo. It is a big day because it involves high worship of ancestors not only of one family but of many families connected by agnates. It has a great social significance because it brings together once in four or five years the relatives of all families who have suffered a loss of member by death, and it has unusual feature of concentrating on group-rite as against the rites offered to individuals. This sense of group-rite and joint-worship throws light on the social solidarity of the tribal people in spite of the vicissitudes of their being spread over large areas broken by hills and rivers". This observation, made about Dublās by P. G. Shāh, applies with greater force to Bhil-Garāsias because the latter live in dispersed settlements cut across by

fields and hilly tracts, and their kindreds also live at a distance far-flung from each other, while the Dublās stay in villages which are largely of nucleated type and inhabited by other Hindu castes too.

Gleaning all the details of the group-shrāddha as delineated in the earlier pages of this book, one point prominently comes out : group living is a way of life for tribals, it sustains and strengthens the fabrics of their life which is quite different from our way of life. This distinct quality of their life becomes manifest in their varied customs and on many occasions of their festivities. There is a danger of disturbing this basic quality of their life when we, non-tribals, attempt to evaluate their life. As observed earlier, tribals who come under the influence of non-tribals try to give up many good qualities of their life. Is it not likely that the increasing contact of tribals with the non-tribals may break asunder or destroy the group solidarity or collective way of living of the former? It is alleged, by not a few, that sociologists want the tribals to be preserved as museum specimens, and this, as the former fear,

would keep the tribals lagging far behind. This is far from true. No true sociologist would wish it to be so. What he says is quite simple : Let us understand the life pattern of tribals in its totality. Any attempt to evaluate the tribal life, merely by isolating one single aspect from their total behaviour, and that also through our glasses, would be a serious folly on our part. Attempts have been made to judge tribal way of group life from the individualistic angle of our life. This has obviously resulted in looking down on the tribal mode of living, thus causing much harm to the very essence of their life. By so doing, instead of benefiting we shall cause harm to them—this is what sociologist warns us against. He emphatically asserts that for those tribals living in the forests or hilly tracts, group life is as essential, as individualistic life is for those living in the plains and cities.

We share these feelings of sociologists, and admit that we have kept the same objective in mind while depicting and presenting this significant event of tribal life through the following pages.

૧. પોતાના મૃત પિતૃઓના આત્માની શાંતિ અર્થે ક્રિયાકાંડ કરાવવા બેઠેલાં સરાદિયા. સમૂહ શ્રાદ્ધનો આ સૌથી વિશેષ મહત્વનો વિધિ છે. આ વિધિ થઈ જાય એટલે પિતૃઓના ભટકતા આત્માઓ તેમની અનેક તૃષ્ણાઓથી મુક્ત થાય, અને કુટુંબીજનો સાથેનો તેમનો રહ્યોસહ્યો સંબંધ પણ પૂરો થાય. હવે કુટુંબીજનોને તેમના તરફથી કોઈ ઉપદ્રવ થવાનો ડર રહે નહિ.

૧. શ્રાદ્ધ-કર્મકી ક્રિયા કરનેકે લિણ શ્રાદ્ધકર્તાઓકી ઇક બૈઠક ।

1. Shrāddha performers sitting in a session held for performing Shrāddha rites. Main objective of Shrāddha is to send away roaming spirits of the dead to the world of gods and thereby get free from their malevolent sway over the familial members.

૧. પોતાના મૃત પિતૃઓના આત્માની શાંતિ અર્થે ક્રિયાકાંડ કરાવવા બેઠેલા સરાદિયા. સમૂહ શ્રાદ્ધનો આ સૌથી વિશેષ મહત્વનો વિધિ છે. આ વિધિ થઈ જાય એટલે પિતૃઓના ભટકતા આત્માઓ તેમની અનેક નૃષ્ણાઓથી મુક્ત થાય, અને કુટુંબીજનો સાથેનો તેમનો રહ્યોસહ્યો સંબંધ પણ પૂરો થાય. હવે કુટુંબીજનોને તેમના તરફથી કોઈ ઉપદ્રવ થવાનો ડર રહે નહિ.

૧. શ્રાદ્ધ-કર્મકી ક્રિયા કરનેકે લિષ્ શ્રાદ્ધકર્તાઓકી ંક વૈઠક ।

1. Shrāddha performers sitting in a session held for performing Shrāddha rites. Main objective of Shrāddha is to send away roaming spirits of the dead to the world of gods and thereby get free from their malevolent sway over the familial members.

२. समूह श्राद्धनो दडाडोवार नक्की करवा लेगा थयेवा सणाली, रुपपरा अने हाथीपगला गामना आगेवानो. समूह श्राद्धनी अधी विगतो पलु अर्ही न नक्की थाय छे, लेम के केटवां गामोनां सगांवडावांओने आ प्रसंगे नोतरवानां, ओ अधाने चूरभुं नमाडवानी शी व्यवस्था करवानी, कोलु शुं व्यवस्था संभाणशे वगेरे. दडाडोवार नक्की थाय अने सगांवडावांओनी यादी नक्की थाय ओटवे तरत न सौने नोतरां भोडवापी देवामां आवे छे.

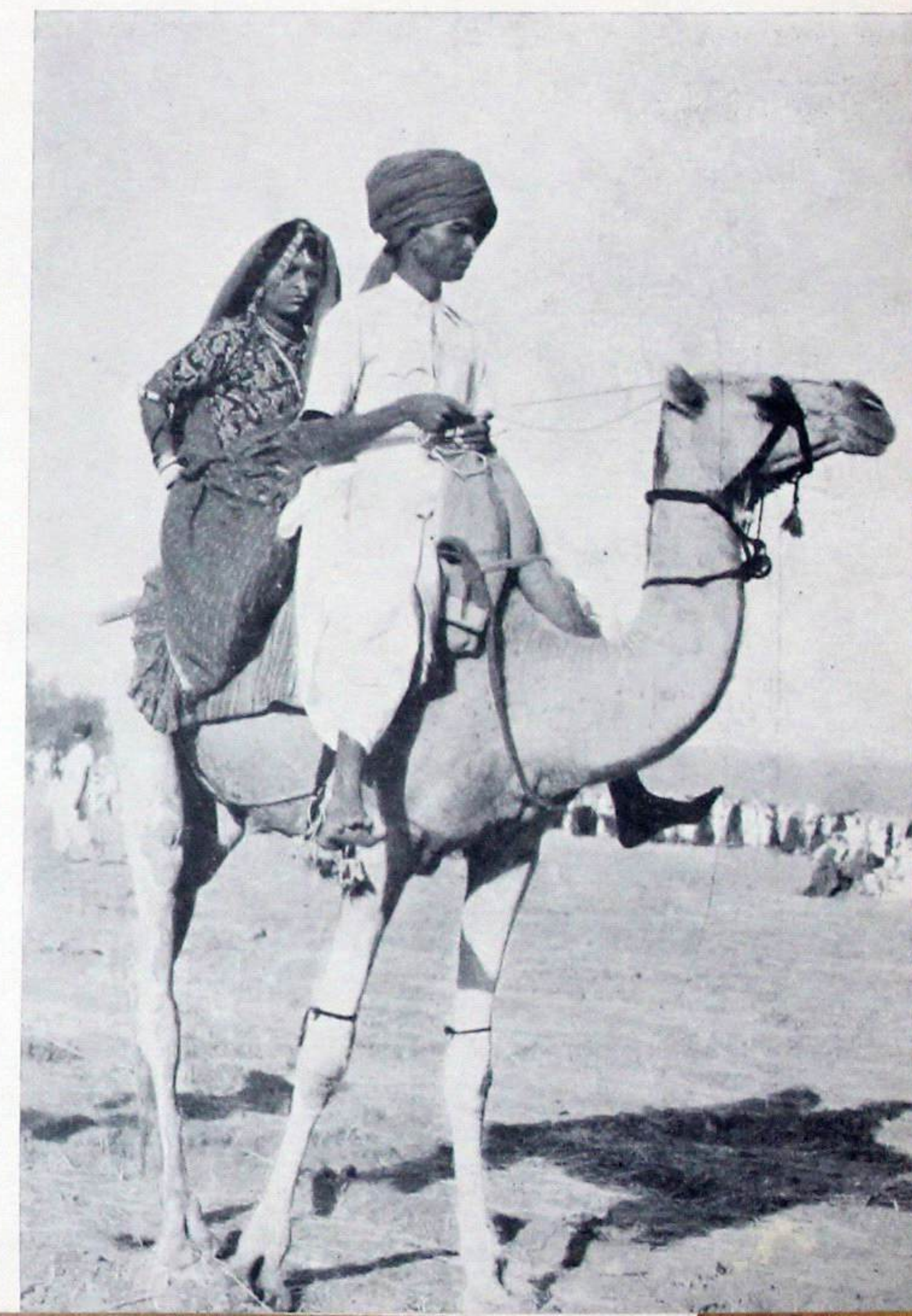
२. सणाली, रुपपरा और हाथीपगलाके प्रमुख जनोंकी एक सभा—सामूहिक श्राद्ध सम्बन्धी सभी बातोंको निश्चित रूप देनेके लिए, जैसे आमंत्रितोंकी सूचि तैयार करना; सामूहिक श्राद्धका दिन निश्चित करना; पूजाविधि और सामूहिक भोजका प्रबन्ध; विभिन्न कामोंकी जिम्मेदारी अमुक अमुकको सौंपना; इत्यादि, इत्यादि।

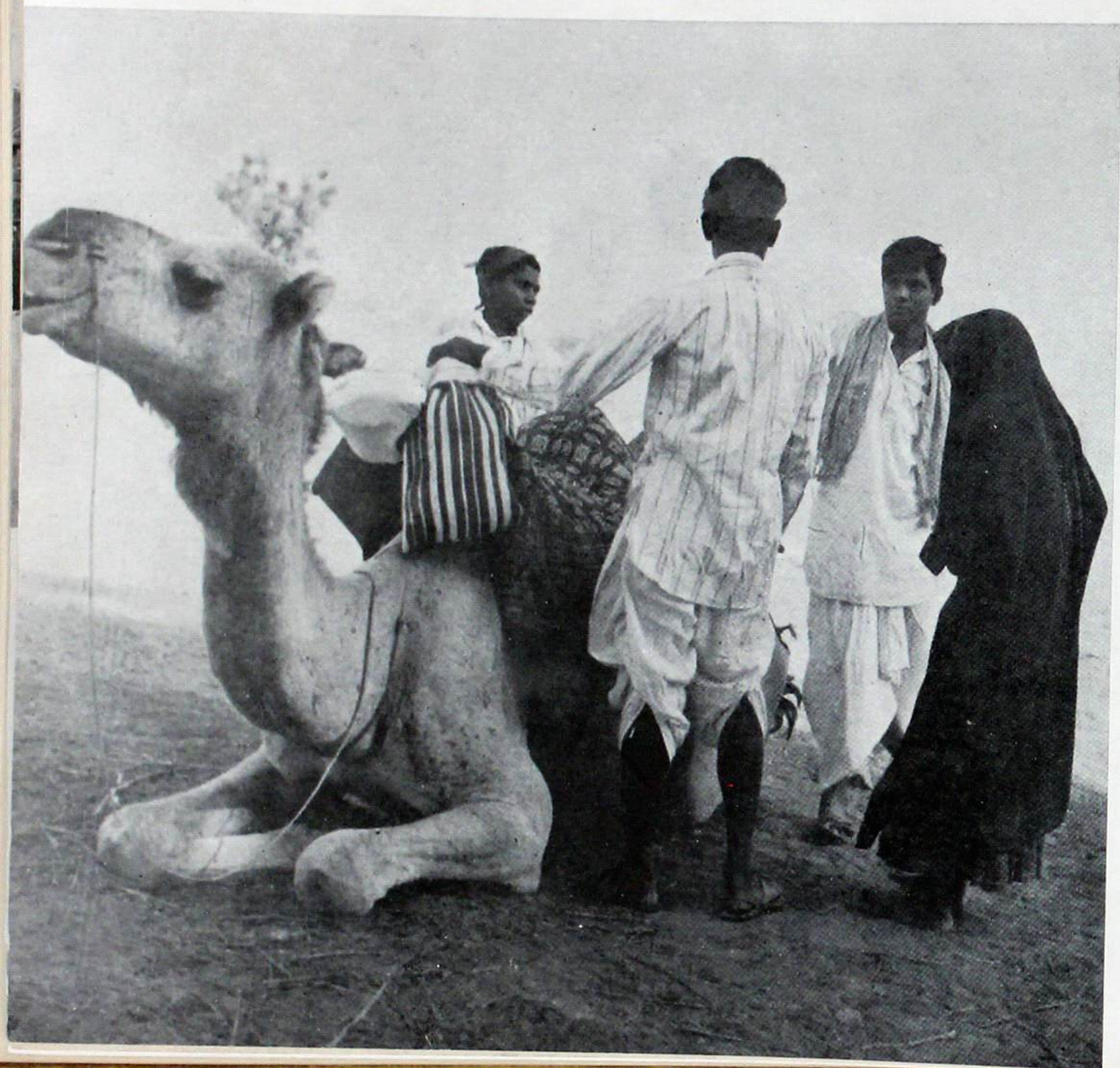
2. Leaders of the three villages-Sanāli, Ruppārā and Hāthipaglā-are holding a meeting to fix up a day for the group Shrāddha. The meeting chalks out detailed programme of the event and decides who should be invited, what arrangements should be made for the ritual and also for the communal feast, which duties should be assigned to whom, and so on. Once the day is fixed for the event, invitations are sent through a messenger.

૩૨-બ. નક્કી થયેલ દિવસે બસો ગામનાં સગાંવહાલાં સમૂહ શ્રાદ્ધમાં ભાગ લેવા આવી પહોંચે છે; નજીકનાં સગાં પગપાળા આવે છે, જ્યારે દૂરનાં ઊંટ ઉપર બેસી આવે છે.

૩૩-બ. લગભગ દો સો ગાંવોંસે આનેવાલે રિસ્તેદાર ઓર મિત્ર । આનેવાલે નિકટકે ગાંવોંસે પૈદલ આતે હૈં, દૂર દૂરકે ગાંવોંસે ઝૂંટ પર આતે હૈં ।

3a-b. Relatives and friends from nearly 200 places arrive to participate in the event; those from nearby places come on foot, while others from remote places come on camels.

૪. ઊંટ ઉપરની સવારી થાક પમાડનારી હોય છે.

૪. ઝૂંટકી સવારી થકા દેનેવાલી હોતી હૈ ।

4. Camel riding is really strenuous.

१. धीमे धीमे करतां मोटो मानवमेणो लेगो थई गयो छे.

५. धीरे धीरे भारी जनसमूह जमा हो गया।

5. Slowly and increasingly people swelling into a large sea of humanity.

६. आ अधाने जमाउवानी छवे तैयारी करवी पउशे ने?

६. अब भोजका प्रबन्ध करनेकी तैयारी होगी न?

6. Time to make preparations for the feast.

७. घईना बोटमांथी आटा बनाववा लुवानियाओ भंडी पड्या छे.

७. गेहुंके आटेके बाटें बनाते हुए नौजवान।

7. Youths engaged in making loaves out of wheat flour.

८. सांभिलां वडे शेडेवा भाटानो यूरो पणु ओ न करवाना. स्त्रीओने आ काममांधी मुक्ति आपी लोय ओम नलाय छे.

८. सेंके हुए बाटोंको मुसलसे कूटा जा रहा है। ऐसा लगता है स्त्रियोंको आज इस कामसे छूटकारा मिला हुआ है।

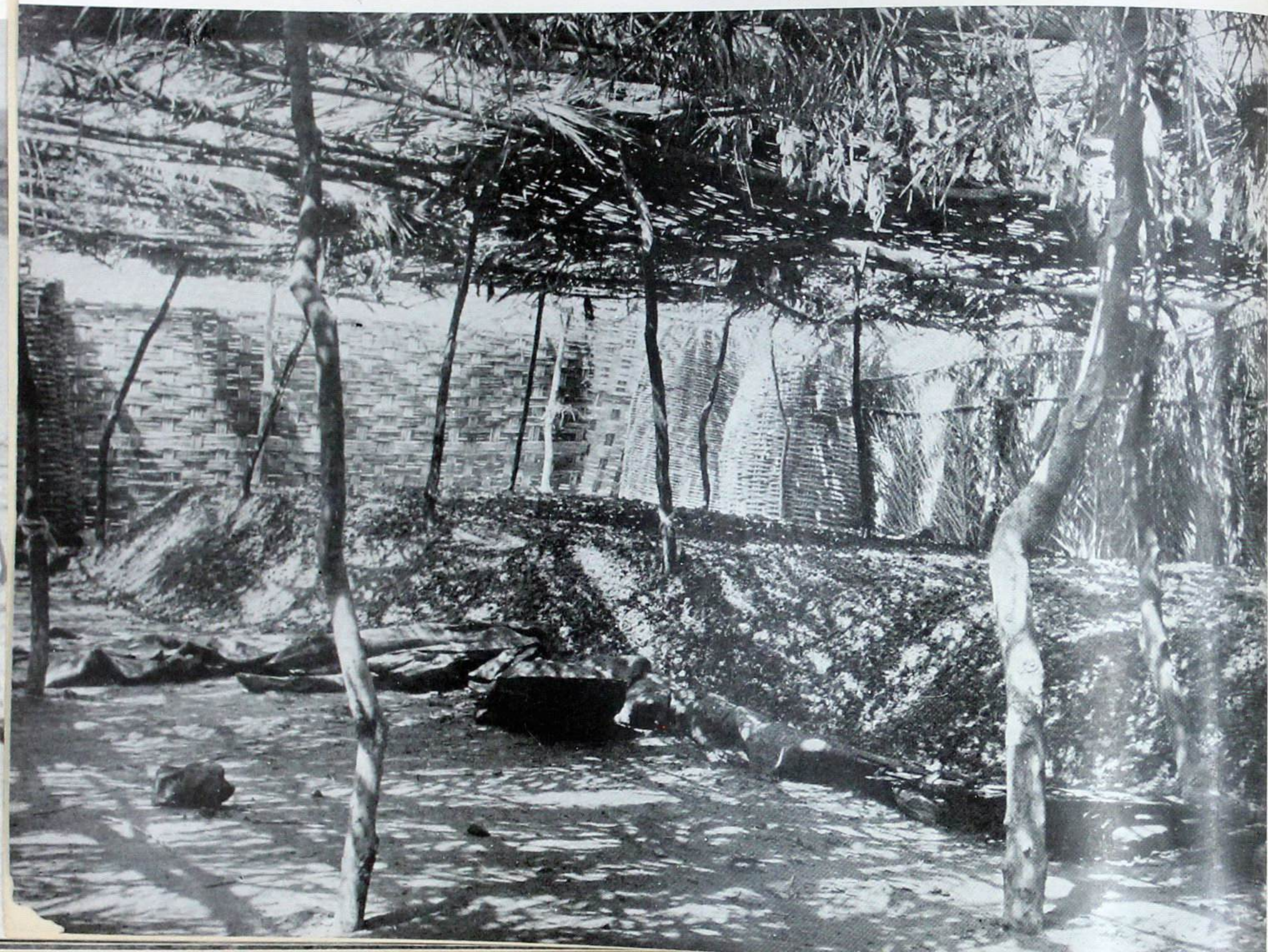
8. Here the youths are busy pounding baked loaves with wooden shafts. It seems for this day males have relieved females of their usual tasks.

८. पथरनी शूल पर बाटा शेकवा पलु लुवानिया न लागी गया छे.

९. पत्थरकी अंगीठी पर नौजवान ही बाटें सेंकने लग गये हैं।

9. Here also youths seem busy baking loaves on the stone slabs arranged over the hearths.

૧૦. ચૂરામાં ઘી અને ગોળ ભેળવી બનાવેલા ચૂરમાથી આખો મંડપ ભરી દીધો છે.

૧૦. કુટે હુએ વાટોંમેં ઘી ઓર ગુડ મિલાકર વને હુએ 'ચુરમા'સે સારા મંડપ ભર દિયા હૈ।

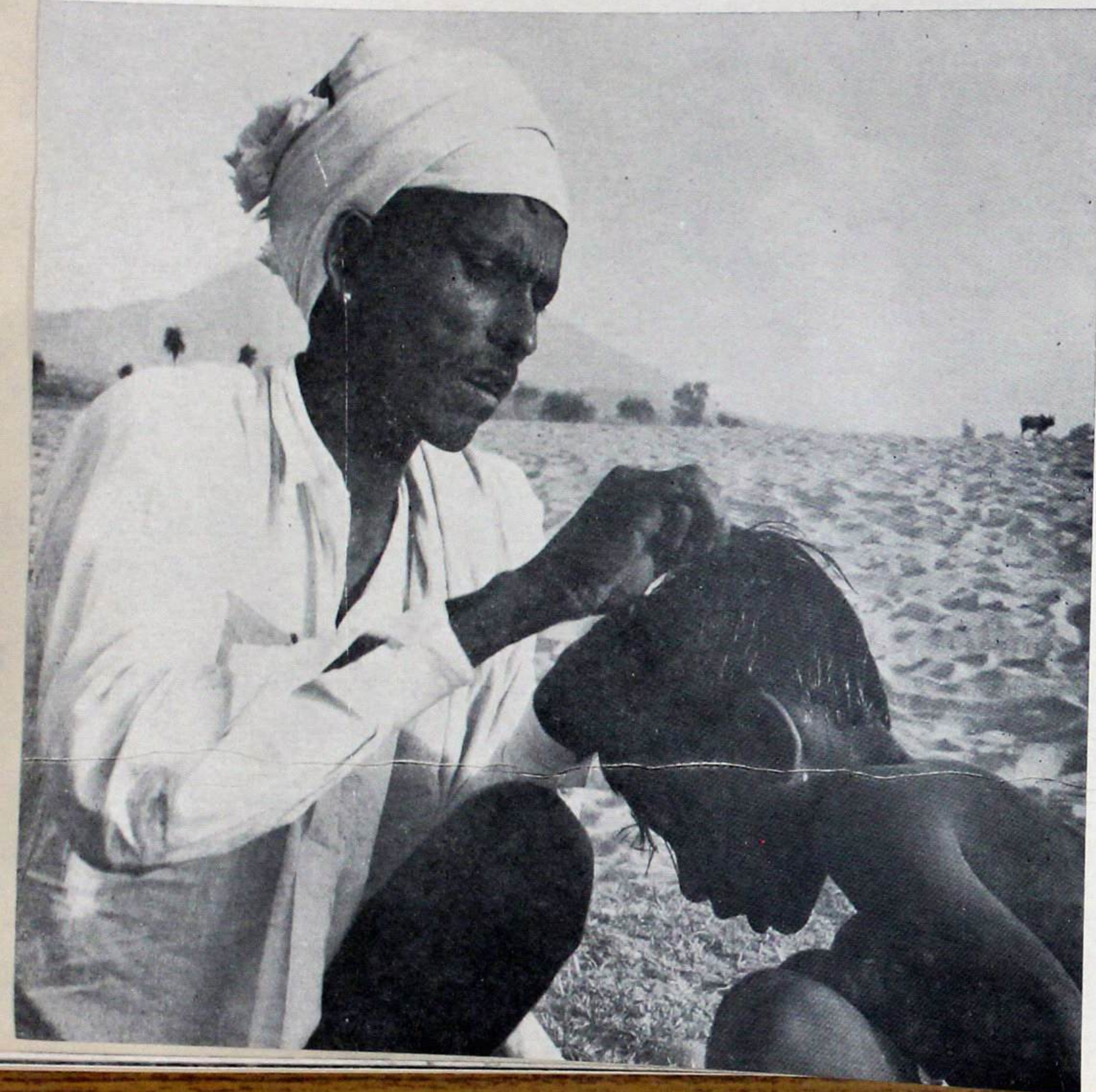
10. Mixed with ghee and gur this pounded stuff comes to be known as "churmu"; and is stored in a corner of the pandal.

११. आ बधी नैयारी उपर देखरेख राखनार आगेवान.

११. इन सब कामों पर देखभाल रखनेवाला एक प्रमुख व्यक्ति।

11. A leader charged with the duty of supervising the arrangements.

१२. બીજા દિવસે સવારથી જ કેશમુંડનની શરૂઆત થઈ ગઈ.

१२. दूसरे दिन सुबह से ही सरके बाल और दाढ़ी के मुंडनका काम आरम्भ हो जाता है।

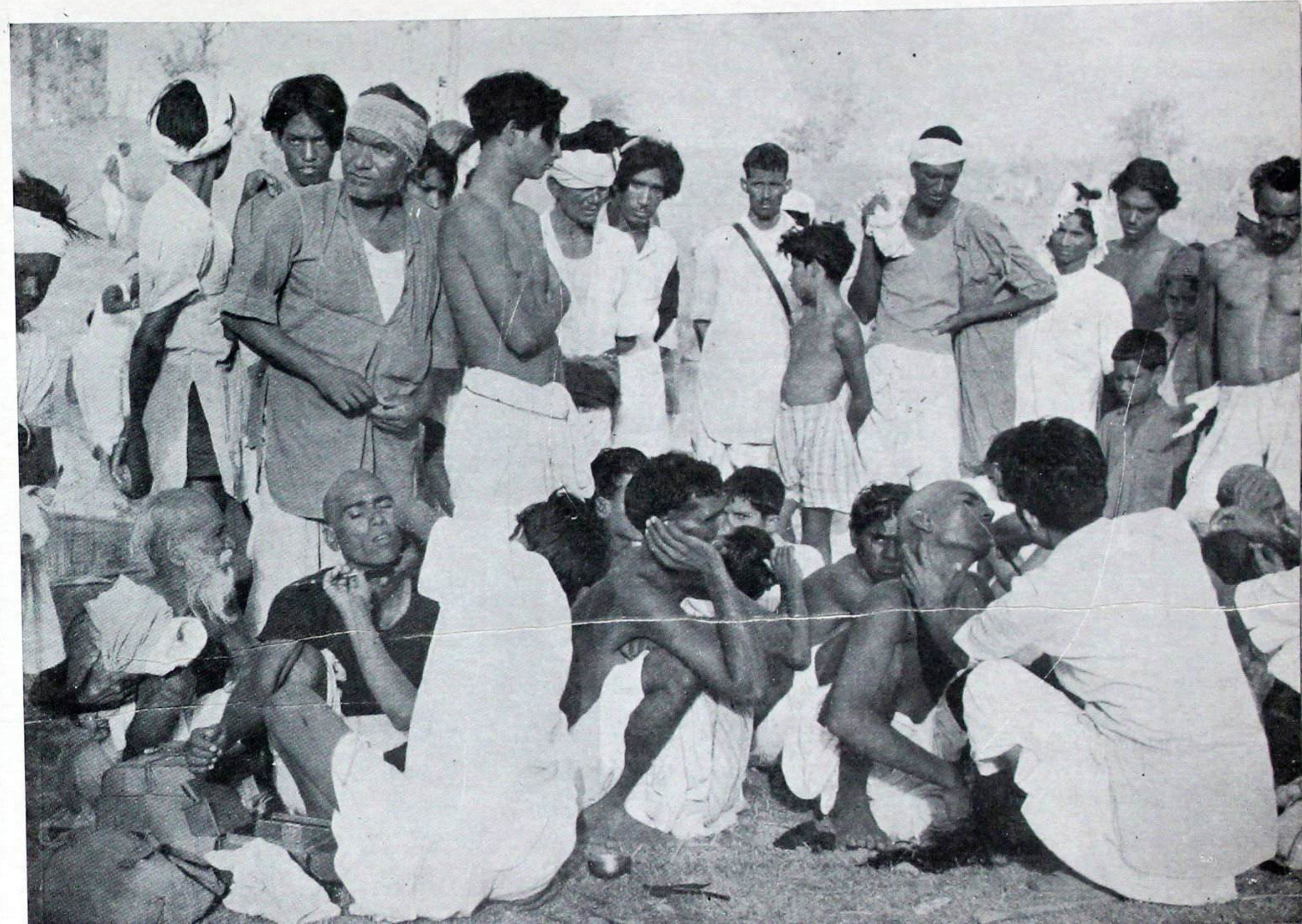
12. On the second day, shaving starts from the morning.

१३. अने नदीना पखोणा पटमां सौ सरादिया केशमुंडन कराववा बेसी गया.

१३. श्राद्ध-कर्ता नदीके चौड़े पाटमें केश मुंडनके लिए बैठ गये।

13. All the shrāddha performers awaiting their turn before a barber for shaving.

१४ अ-ब. केशमुंडन पलेवां अने केशमुंडन पछी.

१४ अ-ब. केश-मुंडनसे पहले और केश-मुंडनके बाद ।

14 a-b. Before and after shaving.

૧૫. શ્રાદ્ધના ધાર્મિક વિધિની શરૂઆત—ગરોડા પંડયાઓ દરેક મૃતાત્માની પૂતળી લાલ અને સફેદ ચાદર પર મૂકી રહ્યા છે. લાલ પર સ્ત્રીની અને સફેદ પર પુરુષની!

૧૫. શ્રાદ્ધ-કર્મની વિધિઓનો આરંભ—ગરોડા પુરોહિત દરેક મૃતાત્માની પુતળી લાલ અને સફેદ ચદર પર રાખી રહ્યા છે. લાલ પર સ્ત્રીઓની અને સફેદ પર પુરુષોની।

15. Beginning of shrāddha rites; priests laying figurines for the dead souls—figurines laid on white sheet of cloth are for male ancestors and on red sheet are for female ancestors.

૧૬. પંડ્યાઓ એકે એક પિતૃની નામાવલિ બોલી રહ્યા છે, જે સરાદિયા ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા છે.

૧૬. પંડે હરેક મૃતાત્માકી નામાવલી કહ રહે હૈં। જિસે શ્રાદ્ધકર્તા ધ્યાનસે સુન રહે હૈં।

16. The priest, known as "Pandya", speaks out genealogies to the performers who listen with rapt attention.

૧૭. લાંબા સમયે અનેક સગાંઓને આ પ્રસંગે મળવાનો આનંદ અનેરો હોય છે.

૧૭. लम्बे अरसेके बाद रिश्तेदारों और मित्रोंसे मिलनेका आनंद अजीब होता है।

17. It is indeed a pleasure to meet relatives and friends after a long interval.

१८. वयगाणानां वरसोभां वीती गयेवी अनेक घटनाओना सुभट्टुःभनी याद ताळ थाय छे.

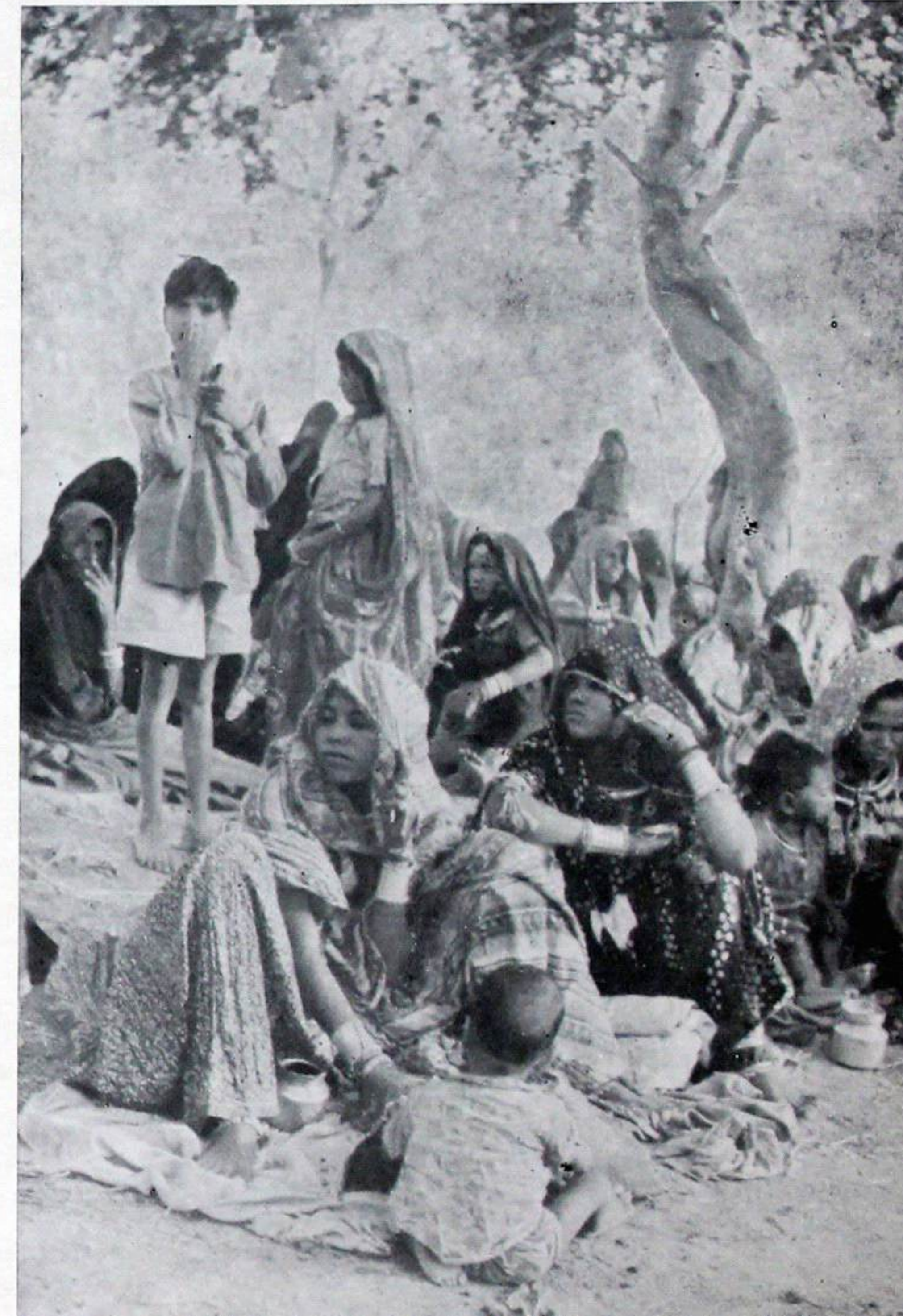
१८. वीचके अरसेमें अनेक घटी हुई घटनाओंकी सुखदुःखकी याद ताज्जी हो जाती है।

18. An occasion for many people to come together and renew relationships.

१८. स्त्रीओने माटे तो आ प्रसंग विशेष आनंदनो होय छे.

१९. स्त्रियोंके लिए यह अवसर एक विशेष त्यौहार बन जाता है।

19. An occasion of special festivity for women.

२०. किशोरो यत्न त्तारे भोऽभाऽरी रत्वा छे.

२०. लडके भी खूब आनन्द मना रहे हैं।

20. Far from the crowd, boys enjoy in their own way.

૨૧ અ-બ. આ બે કિશોરોને તો આ પ્રસંગ કૌતુકભર્યા પણ લાગે છે, અને આ કિશોર થાક્યો પાક્યો મીઠી નીંદ લઈ રહ્યો છે.

૨૧ અ-વ. इन दो लड़कोंको यह प्रसंग कुतूहलभरा लगता है, और यह लड़का मीठी नींद ले रहा है।

21 a-b. These two boys wonder at what happens around them, while this boy is having a nap.

२२ अ-अ. समूह श्राद्धना प्रसंगे पूरा ढाढास साथे भाग लेवा आवेकी बे युवतीओ.

२२ अ-ब. पूरे ठाठबाटसे समूह श्राद्धमें भाग लेनेके लिए आई हुई दो युवतियाँ ।

22 a-b. Two tribal belles fully decked with ornaments.

२३. ओ न रीते आ ओसो पण ओकवा समूह श्राद्धमां भाग लेवा आवेल छे.

२३. इस तरह यह बूढ़ा भी अकेला समूहश्राद्धके लीजे आ गया हे।

23. Similarly an old man is also here, though alone, to participate in the great occasion.

२४ अ-अ. आ विधि वખते मंडप बहार छेल्वा ऋषुबंधन तोडवा वपतनुं रुदन पोतपोताना पितृओने याद करीने स्त्रीपुरुषो करी रह्या छे. रसती स्त्रीओने भीछ स्त्रीओ सांत्वन आपी रही छे.

२४ अ-ब. इस विधिके अवसर पर मंडपके बाहर पुरुष और स्त्रियाँ अपने पूर्वजोंकी आत्माओंसे सम्बन्ध टूट जानेके शोकमें, विलाप कर रहे हैं। कुछ स्त्रियाँ विलाप करती दूसरी स्त्रियोंको सांत्वना दे रही हैं।

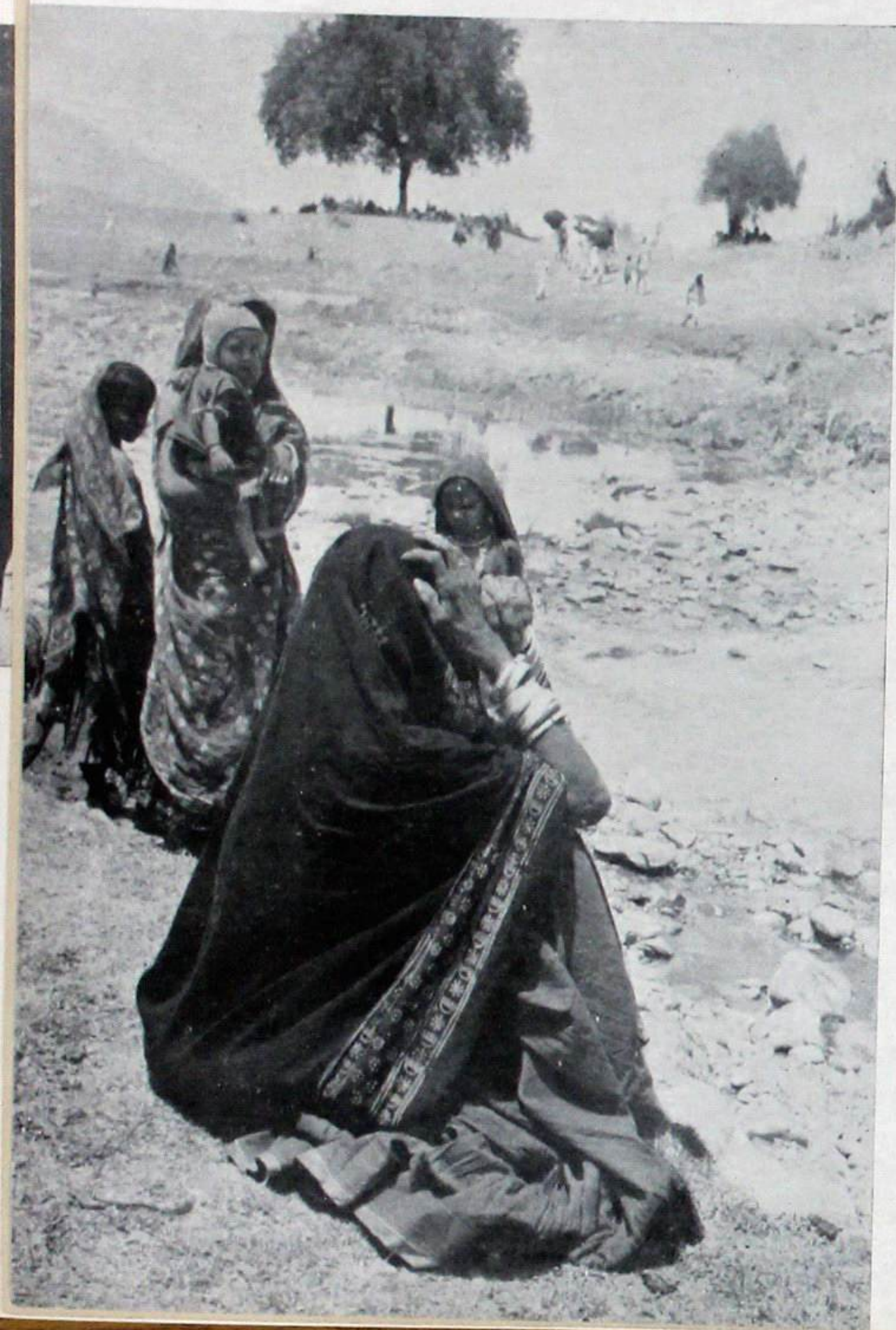
24 a-b. While the offering rite goes on inside the pandal, outside men and women wail loudly to express their grief ensuing from the breaking of ties with the spirits of the ancestors. Some women are soothing other wailing women.

२५. भाईकी छाती पर माथुं भूकी बडेन रडी रडी छे:

२५. भाईकी छाती पर अपना सर रखकर विलाप करती एक बहन।

25. A wailing sister rests her head on the chest of her brother and seeks consolation from him.

२६. आ बछेनने दिवासो आपनारुं कोठ नथी, तेथी ते ओकवी री रळी छे.

२६. इस बहनको सांत्वना देनेवाला कोई नहीं, इसलिए अकेली रो रही हैं।

26. A lonely woman who has no one to console her.

૨૭. સજ્જાદાન માટે સરાદિયા મંડપમાં ગોઠવાઈ ગયા છે, અને ખાટલા પર દાનમાં આપવાની વસ્તુઓ - ધોતિયાની જોડ, લોટો, તાંસળી, જોડા વગેરે મૂકી દેવામાં આવ્યાં છે.

૨૭. શ્રાદ્ધ-કર્તા 'શય્યાદાન' વિધિને અવસર પર મંડપમાં બેઠે છે. દાનમાં દેનેકી ચીજો, ધોતીકા જોડા, લોટા, પરાત, જૂતે વગેરે ખાટ પર રાખ દિયે છે.

27. Performers sitting in the pandal during the "sajjadan" ceremony for which a pair of dhoti, a brass tumbler, a brass plate and a pair of shoes are laid on a coat to be given away as a gift to the priest.

२८. पंड्याओ मंत्रोच्चार करी मृतात्माओने सदगतियो पछोयाडी रक्षा छे.

२८. पंडे मंत्रोच्चार कर मृतात्माओंको सदगतिको पहुँचा रहे हैं।

28. Priests are chanting hymns for release of roaming spirits of the dead to the world of gods.

२८ अ-ब. २३वां पतावीने श्रीओ मंडपमां आवी मृतात्माओने छेल्वी वारंजुं भोजन जमाडी रली छे.

२९ अ-ब. विलापके पश्चात्, मंडपमें आकर मृतात्माओंको आखरी बार जिमा रही है।

29 a-b. Wailing is over and the women enter the pandal to feed the departed souls.

30. અને છેલ્લી વારનું પાણી પીવરાવી રહી છે.

३०. मृतात्माओंको अन्तिम बार पानी पिला रही है।

30. Serving water for the last time.

30. मृतात्माओंने छेड्जुं भोजन अपाई गर्भुं के तरत न सौं मडेमानोने चूरमानुं भोजन आपवामां आवे छे.

31. मृतात्माओंको भोज देने और पानी पिलानेकी विधिके पश्चात् आमंत्रितोंको सामूहिक भोजमें चूरमाका भोज दिया जाता है।

31. Soon after the spirits of the dead are offered food and water, all the guests are served with "churmu" in a communal feast.

૩૨. ચૂરમાનો સ્વાદ બહુ મીઠો લાગે છે, ખરુંને?

૩૨. ચૂરમા બહુત સ્વાદિષ્ટ લગતા હૈ ન ?

32. Ah, Churmu tastes so nice !

33a-अ. बीजा दिवसना भोजन माटे घेरघेरथी रोटवा आवी रत्वा छे, अने रोटवानो ढग थरी रत्तो छे.

33a-ब. दूसरे दिनके भोजके लिए घर घरसे रोटले आ रहे हैं, और रोटलोंका ढेर लग गया है।

33a-b. For the second day feast, loaves prepared at home are brought and piled the inpandal.

३४. सराववानो विधि पती गयो, अने नात थई गई, ओटले लवे पाघडा पखेरवानुं शरु करी शकय.
सराटियाओने पाघडा बांधाई रह्या छे.

३४. श्राद्ध-कर्मकी विधियाँ और भोज हो जानेके बाद अब पगड़ी बांधनेकी रस्म आरम्भ हो रही है। श्राद्ध-कर्ताओंके सर पर पगड़ियाँ बांधी जा रही हैं।

34. Shrāddha rites and grand feast are over on the second day, and on the third day turban tying ceremony starts. Turbans are tied to the shrāddha performers.

૩૫અ-બ. પાઘડા બંધાયા પછી સ્ત્રીઓ ઇગાં પહેરાવી રહી છે.
પાઘડા અને ઇગાં પહેરેલા પુરુષો.

૩૫અ-વ. સ્ત્રીયાં પગડિયોંમે કલગી લગા રહી હૈં।
કલગી-પગડી પહને હુએ પુરુષ।

35a-b. Women are affixing crests in the turbans.
Men with turbans and crests.

35. पाघडा पहरेवा पुरुषो सौने रामरामी करवा नीकणे छे.

36. पगड़ी बँधवा कर पुरुष एक दूसरेको अभिवादन कर रहे हैं।

36. Men with turbans on head greet each other.

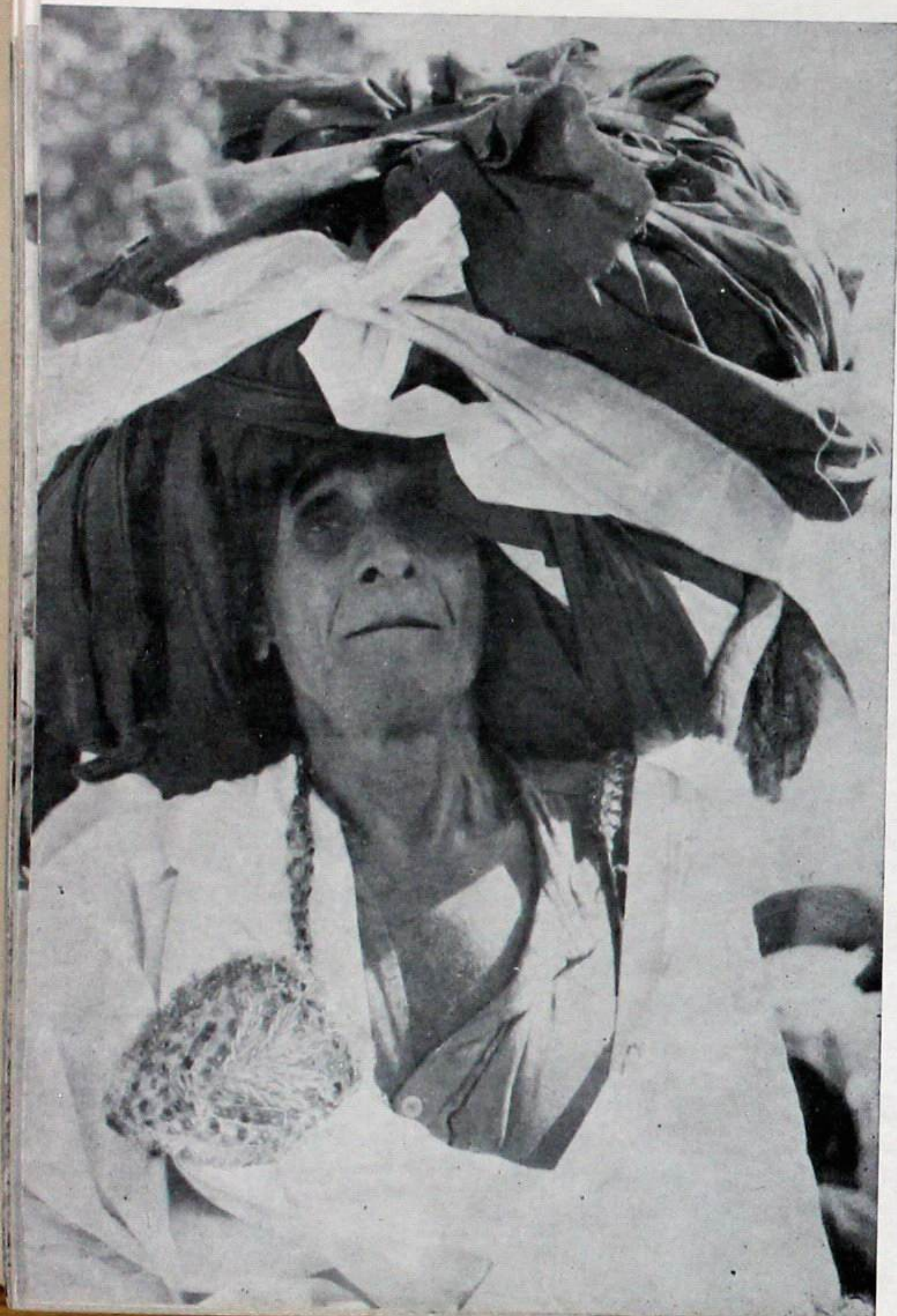

36. रामराभी जीवता सराटियाओ.

३७. श्राद्ध-कर्ता अभिवादन स्वीकारते हुए।

37. Shrāddha performers accepting greetings.

37. लेटवा जमाईओ ओटवा पाघडाओ. अनेक पाघडीओ साथे ओक गामआगेवान.

38. जितने जमाई उतनी ही पगड़ियाँ, एक गाँवके मुख्या बहुत सी पगड़ी बाँधे हुए।

38. A living head in the lineage who has so many turbans tied by son-in-laws.

मृत पितृओं ने याद करी दुहन करती स्त्रीओ—मुखपृष्ठ

स्त्रियाँ मृतात्माओं की यादमें विलाप कर रही हैं। मुखपृष्ठ

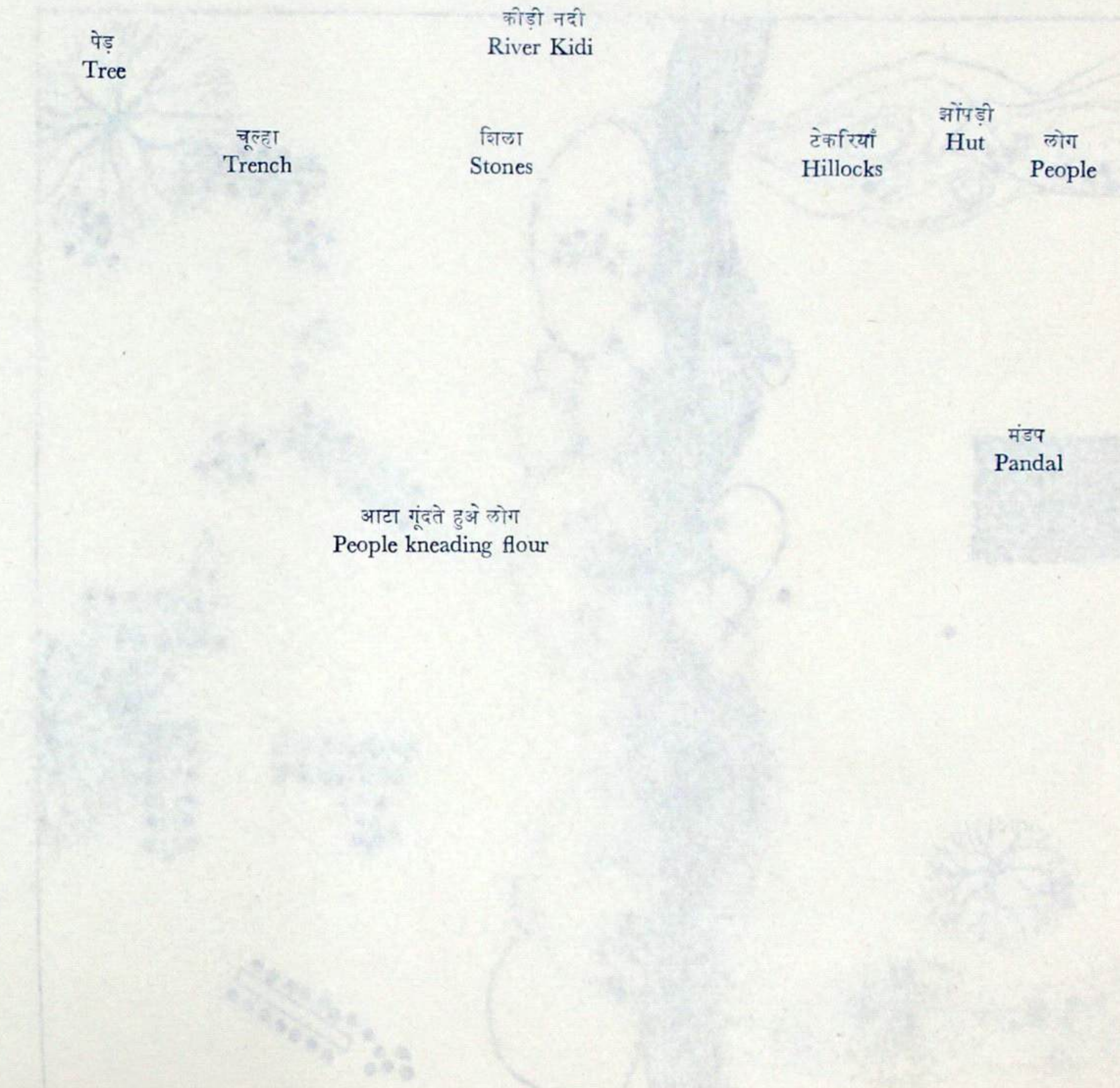
Women wailing in memory of the dead souls—fronticepiece.

विलाप करतु स्त्रियाँ—तीसरा कवर टाईटल

विलाप करती स्त्रियाँ—तीसरा कवरपेज।

Wailing women—third cover page.

भोजनकी तैयारी
Preparation for Feast

भारतीय संस्कृति
Preparation for Feast

नदी किनारा
River Side

पत्थर
Stone

खोद
Trench

पत्थर
Stones

पहाड़ियाँ
Hills

लोग
People

लोग
People

लोगों का आना
People coming from

पहाड़
Hills

